

Літо житніх дощів

Богдан Сушинський

ЛІТО ЖИТНІХ ДОЩІВ

1

Червень видався посушливим. Гарячі вітри, що проривалися з-за Дунаю, цілоденно шаленіли поміж вимерлими річищами, спалахували свавіллям смерчів і лиш надвечір втамовували свою спрагу десь на дністровських лиманах. Степ нидів під тими вітрами брунатним безпоміччям.

Одного такого дня я стояв серед курного майдану біля маленької залізничної станції і спостерігав за неквапливим її життям. Вщент набитий автобус щойно рушив до Ройлянки, якраз того села, куди потрібно було мені. Я ще міг би втиснутися в нього, але це суперечило б моєму настроєві.

Байдужим поглядом провів перевантажений автобус, купив у заспаної перекупки черешень і всівся на валізці біля самої дороги. Все одно я повинен був добратися до того села. А як саме — не мало значення. І коли — теж. Люди побоюються випадку, а треба на нього покладатися.

Машин не було. Натомість мою увагу привернув віз, якого я раніше чомусь не помітив. Він стояв під густим віттям клена, запряжений парою миршавеньких коників і вистелений свіжим, але надто вже припорошеним сіном. На передку його сидів бородань у сірій, підперезаній чорним паском сорочці. Я підійшов ближче й побачив жовте брезкле обличчя, на якому все було невиразне, окрім чорних очей, що тьмяніли під руденькими випаленими бровами. Удаючи, що роззираюся навкруги, я пильніше придивився до того скорботного лиця і спробував збагнути, яка дума так незграбно зорала його чоло. Густа ледь посивіла борода його рухалася, і неважко було зрозуміти, що він говорить щось дівчині, яка зіщулилась у нього за спиною.

Прогуркотіло кілька важких самоскидів, але я навіть не пробував зупинити їх, бо не міг відірвати погляду від того скутого гризотами обличчя, що так нагадувало стародавню ритуальну маску. Хто цей чоловік і чому він тут? Хто та дівчина, з якою він говорить? Я пригадав, що бачив її, коли виходила з поїзда. Впало у вічі чорне розпущене волосся. Щоправда, вона одразу зникла з очей, але я не сумнівався, що це була саме вона. Мабуть, його донька, прикидав я, давно не навідувалася додому, то батько тепер виказує все, що накипіло на душі. Є люди, які ще гадають, що галактика тримається на їх батьківських почуттях, і поза ними не визнають нічого. їм, бач, плювати на цілий світ, поки не ви— бубонять свої притчі про заскнілі звичаї, або не відчують насолоди від власних повчань. Зрештою, виваживши все, я дійшов висновку, що світ знає дві категорії людей: раціоналістів та дурнів — і рушив до старого.

— Куди ця каруца, батьку? Не до Ройлянки?

Старий звів очі. Якесь слово мало зірватися йому з вуст, але застигло. Тільки дрібно-дрібно затремтіла борода.

Давно час було відповісти, бо скільки потрібно людині, щоб сказати "так" чи "ні", або ж просто кивнути. Проте старий дивився на мене з таким виразом, ніби ніяк не міг упізнати.

— До Ройлянки, — ледь чутно проказала дівчина. Але сісти не запросила.

— Ну от і чудово, — буркнув я.

Старий здивовано зиркнув на неї, неначе й для нього було новиною, що ідуть саме туди, і перевів погляд на мене.

Але я вже не зважав на нього. Швидко приніс валізку, поклав її біля дівчини і всівся на відкритий задок, просунувши ноги попід сталеву дротиною, що з'єднувала обидва борти.

Дівчина злегка усміхнулася і підсунулася ближче до батька, щоб не впиратися черевичкам мені в спину. Старий помітив це, щось буркнув і хльоснув коней. Поведінка доньки рішуче не подобалась йому.

Старого напевне лютило, що якийсь лобуряка ні з того ні з сього вмовився на возі і взагалі поводить так, нібито миршаків гнано сюди заради нього. Але мене його лють не обходила. Якщо не хотів брати, міг одразу послати до дідька, а не задивлятися, як на святі образи. Тим паче, що транспорт не його. Чи, може, у цьому степу ще мають власні вози? Та навіть коли й так...

Сповнений добрودушності, я посміявся з усіх його нервувань і підсунувся ближче до дівчини. Вона перехопила мій погляд та ледь— ледь посміхнулася. Павутинки зморщок обплели куточки її вуст і загубилися на смаглявих щоках. Вона не красива, але така, що відразу впадає у вічі. Ось тільки обличчя її занадто змарніле, а великі чорні очі відсвічують нерозвійним сумом, ніби вона ось-ось заплаче.

"Де ти, і що це за люди?— запитав я себе. — Вони або великі грішники, або святі праведники. А найімовірніше — сектанти. Якби не оця дорога з машинами, можна припустити, що потік часу повернув углиб віків".

Я запитав дівчину, як її звать, але та лише погордо зиркнула на мене і відвернулася.

— Як же вас все-таки звать? — тихо, але досить настирливо повторив я. І байдуже, як вона це сприйме.

Та, мабуть, з таким самим успіхом я міг би питати ще сотню разів, починати треба було не з цього.

— Я каюся, — мовив я стиха, цих слів батько не повинен був чути. — Мені потрібно до Ройлянки. Це далеко?

Однак дівчина знову не відповіла, і я погодився, що вона має рацію. Коли б відповіла, то вже не знала б порятунку від моїх безглузвих запитань. На жаль, дівчата завжди тверезіші і далекоглядніші при знайомствах, ніж ми. Це в них якийсь успадкований інстинкт самозахисту.

Старий ігнорував трасу, а разом з нею усі інші атрибути соціального прогресу, й ми тряслися розбитим пугівцем, що звивався поміж двох лісосмуг паралельно асфальтівці.

Навколишній степ виявився зовсім не тим, яким я уявляв його. Обабіч дороги

рівненькі, добре оброблені гони кукурудзи, ліворуч, на плескатої пагорбі, схожому на перевернуту тарелю, ряди бетонних стовпців, поміж якими в'юнилися по дротинах виноградні лози.

Лише згодом, коли спустилися у широку, порізану вирвами долину, переді мною постав нарешті шматок отого первісного Буджаку, про який не раз доводилося читати в історичних романах. Особливо задивлятися там не було на що: схили вкриті витолоченими луками, що скидалися на бурі плахти, розстелені поміж острівцями терну. Трохи далі, за вигином, вигулькнули й відразу ж зчезли дві кошари з кострубатими очеретяними дахами. Це було схоже на кадр з історико-документального фільму, і знову жодних ознак отого дикого, випаленого, вічно спраглого... Щоправда, листя на кукурудзяних пагінцях піджовкло, це я помітив відразу. І це в червні. Але все одно степ видався мені занадто доглянутим і причепуреним, щоб викликати якусь настороженість перед цією спекою.

— Батьку, — звернувся я до старого, не знаючи, як ще можна звернутися до цієї людини. — Далеко ще?

— Три, — хрипко видихнув він.

— І там штаб будови?

— Там село.

— А штаб далі?

— Там село і люди, — похмуро проказав візник.

Я оглянувся, сподіваючись зустрітися з ним поглядом, але бородань не удостоїв мене такої честі.

— Він за селом. Недалеко, — відповіла за нього дівчина.

Я затримав на ній погляд довше, ніж потрібно, щоб передати ним вдячність. А старий несподівано озирнувся і перехопив його. І тут мені спало на думку, що, можливо, він вважає все це спектаклем. Може, він вирішив, що я давно знайомий із його донькою (якщо це справді його донька) і все було розіграно, мов за сценарієм.

Як би там не було, старому нема чого гніватися на мене. Невже в його житті не знайдеться чогось вагомішого, через що треба нервувати, ніж те, що діється зараз? Просто жахливо, як ми іноді дріб'язкуємо у своїх діях і судженнях. Треба навчитися бути великодушним. Щоправда, сам я ще не навчився цьому. Але в принципі...

Старому я пробачив його відлюдкуватість. Заради дівчини. Все— таки вона красива і добра. Я був би ідіотом, якби наважився докоряти при ній. Вона й так, мабуть, відчувається незручно поміж нами двома.

Минуло стільки часу, скільки потрібно було миршавим коникам, щоб здолати три кілометри, й ми дісталися до села. Воно було розкидане по випаленій низині, яку розтинала навпіл невеличка річечка. Плин її простежити вже не можна було, здавалося, що то зблискують на сонці кілька калюж. Старий зупинився біля першої ж хати й сказав:

— Воно.

Я зметикував, що "воно" — це село Ройлянка. Та ледве встиг зіскочити, як він

уперіщив коней і щодуху погримотів вулицею. Валізку я зняв уже наздогнавши воза, а подякувати так і не встиг.

Дивовижний тип. Поруч з ним я здавався собі ангелом. Хоч мати завжди казала, що у людей діти як діти, а в неї якийсь ірод.

2

Потроху вчуся бути одвертим з собою, та виявляється, це не просто, бо потреба в одвертості виникає у найнесподіваніших ситуаціях, але завжди невчасно.

У Ройлянці мені вистачило глузду не питати себе одверто, чого я шукаю у цьому степу. Я чудово розумів, що будова обійдеться без мене і, якщо зараз повернутися на станцію, ніхто так і не помітить ні моєї появи, ні зникнення.

Чесно визнаю, що того дня я не думав ні про грандіозність будови, ані про свою місію на ній. Я міркував над тим, чи вдасться мені втриматися від крайностей, до котрих може спричиняти моя натура і парубоцьке товариство. Я вважаю, що вже трохи "обпікся" на житті, і поклав собі на думці від першого ж дня повестися так, щоб знайти спільну мову з колективом. У школі і в технікумі мені безліч разів дорікали як не самовпевненістю і зазнайством, то черствістю і ще якимись гріхами, які я вперто не бажав визнавати. Я, звичайно, міг би й надалі не звертати уваги на таку дрібничку, як думка мікрогромади, якби в реппі-реші не відчув потреби навчитися жити з людьми по— людськи. І взагалі, за будь-яких умов зберігати в собі людяність.

Як для початку, все влаштувалося напрочуд швидко й добре. У вікно радгоспної контори мені показали незграбний двоповерховий будинок і сказали: іди й оселяйся. Усе інше — потім.

Я піднявся на другий поверх, поклав валізку на вільне ліжко й відразу ж всівся на підвіконня. Поки що все складалося чудово. Я на будові, й тепер треба було лиш остаточно влаштуватися на роботу. Я міг зробити це по обіді, якщо тільки в суботу хтось захотів би марудитися з моїм оформленням. Але не поспішав. Я знав, що все влаштується само собою, і нікому не став набридати з такими дрібницями, бо всі великі справи починаються з понеділка.

Рівно три дні тому я ще був у Беркутах, у селі на березі Дністра, де споконвіку жив увесь мій рід. То був останній день травня. Я купався у крижаній воді, що збігала з гір, а десятки моїх ровесників вигрівалися під весняним промінням й не зважувались лізти у ріку. Я ніколи не почувався таким сильним і здоровим, як тоді, серед крижаного потоку. Дав підігнати себе аж до самого водоспаду і тримався десь за два-три метри від порога, на якому все клекотіло і пінилося перед падінням. Сильними рухами я загібав під себе талу воду, й течія була безсилою проти мене. Це були прекрасні хвилини. Ніколи не шкодуватиму, що зважився пережити їх.

Увесь жах того, що неминуче мало статися, я усвідомив уже на самому гребені водоспаду. Клекіт води заглушив крики моїх товаришів і мій власний. Може, й добре, що заглушив мій, бо, як мені тепер здається, я горлав мов навіжений. Я протримався на гребені всього кілька секунд. Далі мене скинуло, і тільки якимось дивом я потрапив не на каміння, а поміж нього. Мене оглушило водою, добряче побило, й знадобилося

немало мужності моїх товаришів, щоб, знепритомнілий, я опинився на слизькому камені-острівці, що височів посеред виру. Коли я прийшов до тями, троє найдужчих хлопців сиділи в крижаній воді, міцно тримаючись за той камінь, бо не мали де притулитися поруч мене, і з жахом вдивлялися мені в обличчя. З усього, що було потім, добре пам'ятаю лише, як один з них презирливо кинув мені у вічі: "Не будеш задаватися. Смерті наплювати, ким ти відчуваєшся: хробаком чи Геркулесом". Добре сказав, хоч і було в тих словах доволі осуду і злості. Отак я вперше відчув дотик смерті. Безглуздої. Найбез— глуздішої з усіх, які життя могло приберегти для нас. Вона настільки вразила мене, що з тиждень я прожив у якомусь трансі, не вірячи, що таке було зі мною. В ті дні я багато про що передумав. Повернувся до технікуму, склав випускні іспити, одержав диплом, словом, відбулася маса всіляких подій, на перебіг яких той випадок вплинути не міг, але усі ці дні я лишався нудним і відлюдкуватим. Може, уперше в житті придивився я до свого поводження, прислухався до тих не завжди приємних зауважень, котрі не раз доводилося чути, і багато з них визнав справедливими.

Здається, доля помстилася мені. Вона, певно, не дуже любить пестунчиків, бо за смугою удач завжди чекай затишного сезону всіляких дрібних неприємностей.

Отоді, після повернення з того світу, я вперше усвідомив, яка мізерна грань пролягає між буттям і небуттям, і з подивом відзначив, що, забуваючи про це, ми нашпиговуємо життя якимись ідіотськими конфліктами, дріб'язковими пориваннями й прагненнями та й забуваємо, що понад усім цим має поставати певна мета. Твоя власна. А що мав я, окрім свого гонору?..

Але досить сповідей. Я не міг не розповісти про той випадок, бо, лише знаючи про нього, можна зрозуміти, чому я прибув сюди, на будівництво зрошувальної системи.

Не знаю, як хто, а я все частіше відчуваю, що чи то життя проходить повз мене, чи я повз життя. Світ захлинається од відкриттів, звершень і розчарувань в найелементарніших істинах. А я навіть не свідок усього цього, а безликий і безіменний спостерігач.

Одержавши вільний диплом, я міг вступати до інституту Проте навіть не пробував. Та це вже інша розмова...

Сидіти довго на самоті не довелося. Десять за півгодини двері відчинилися, і на порозі постало троє хлопців з валізками. Такіжваряги, як і я. Потім, уже проти ночі, приїхало ще двоє, прибували й наступного дня, у неділю, то весь цей час минув у взаємних знайомствах та усіляких клопотах по влаштуванню.

У неділю ввечері я не витримав, побував у клубі, потім оглянув усі місця, де тільки збиралася сільська молодь, обійшов усі вулиці й провулки, розпитав кількох хлопців, чи не знають, де живе отака чорнява дівчина з розпущеним волоссям, яка оце вчора повернулася з міста і має бородатого батька. Але хлопчаки, які знали усе на світі, навіть не могли добрати, про кого йдеться. Так, ніби тих двох ніколи й не існувало і все це мені наснилося.

Не знаю, що зі мною діється. Цілком можливо, що я закохався у те худорляве дівча

з великими чорними очима й тремтячими куточками вуст. Задля себе я нарік її "дівчиськом з воза", бо повинен же я був якось наректи. І тепер оця "з воза" не давала мені спокою. Я навіть поклав собі на думці ніколи й на змиг ока не порівнювати її з кимось із дівчат. Вона мала лишатися поза порівняннями, поза людськими слабкостями й поза нашим чоловічим недбальством щодо жінок. Словом, отак, цілком свідомо, людина почала створювати собі ідола.

Мені все частіше хотілося згадувати її. Та, на жаль, наша короткочасна зустріч майже не мала подробиць. А це завжди призводить до фантазування. Нема сенсу описувати ці химери. Проте якось непомітно для самого себе почав раптом вбачати її... на місці Магди. Трагедія, що навіки роз'єднала двох людей, примушувала мене ставитися до моїх почуттів більш стримано і більш серйозно.

За натурою своєю я безсоромний фантазер, це вже, мабуть, відчутно. Але історія Магди і Ярослава — не моя вигадка. Я дізнався про неї цілком випадково, коли їхав до Одеси. У купе, крім мене, була лише одна людина. Невисокий на зріст, але міцно складений чоловік із сумним обличчям. Я не даремно підкреслюю, що з сумним, бо сум був вкарбований у вираз цього обличчя, як то вкарбовується сум а чи веселість у новорічну маску.

Ми провели разом майже добу. А вже двох перших годин цілком вистачило, щоб відчувати приязнь одне до одного. Не знаю, чому так сталося, але він несподівано почав звіряти своє найпотаємніше. Напевне, чоловік, а його звали Ярослав, уже не годен був далі виношувати у собі ту скорботу й сумніви. Але ж не завжди випадає нагода поговорити з кимось отак одверто, щоб ні з чим не критися і не боятися непотрібного розголошу. А може, справа не в натурі Ярослава. Може, то я так вдало спровокував його на одвертість, по-хлоп'ячому розповівши про свою останню зустріч з Оляною. Як би там не було, але при всій, може, й дещо зайвій одвертості, розмова у нас вийшла суто чоловіча. Без сюсюкання і схлипувань. Ми не виплакувалися один перед одним, а просто говорили про життя, в якому не все ведеться так, як би нам хотілося.

Ярослав Любич зустрівся зі своїм коханням у загоні зрадників, які видавали себе за партизанів. Це був невеличкий загін, всього з сорока чоловік, проте шкода, якої він міг завдати, була б величезною. Загін "хортів", як його охрестили, мав увійти в довір'я партизанів і повідомляти дані про них фашистам. Ніяких подробиць, окрім місця розташування загону і того, що він обережно заявляє про своє існування навколишнім партизанським групам, у штабі партизанського руху не знали. Це був новий метод, винайдений кимось зі стратегів боротьби з партизанами, й потрібно було терміново вживати контрзаходів. Готуватися до операції не було часу. Любич дістав завдання під виглядом оточенця проникнути до "хортів". Як це зробити краще — мав вирізнити на місці.

Він не розповідав про всі свої поневіряння, знаю лише, що йому пощастило. "Хорти" розігрували чергову сцену перестрілки з загonom польових жандармів. Сцена благополучно, без вбитих і поранених, наближалася до фіналу, коли Любич, що затаївся в ліщині, вирішив зіграти "ва-банк": допомогти "партизанам" вогнем з

автомата. А щоб не викликати люті, так само бив понад головами жандармів. Ця "підмога" виявилася настільки несподіваною, що обидві сторони оторопіли.

Так і не з'ясувавши, хто стріляє, жандарми негайно посідали на бронетранспортери, що маскувалися у вибалці, і, вважаючи своє завдання виконаним, подалися до міста.

Командир загону Корінний мусив привітати несподіваного "рятівника". Ярослав видав себе за пройду, якому б тільки пересидіти лихі часи та врятувати голову. У війну такі люди траплялися, то в Корінного це не викликало ніякої підозри. Тим паче, що за допомогу Ярослав відразу ж попросив сала й самогонки. Любич чекав, що згодом "хорти" почнуть агітувати його боротися проти партизанів. Але Корінний вирізнив скористатися з того, що він справжній оточенець, з надійними документами, і послав в найближчу партизанську групу на переговори про возз'єднання. На його думку, Ярослав, який не знав справжньої мети загону, міг якнайкраще виконати завдання. У цьому він, звичайно, мав слушність. Але саме в цьому й припустився найбільшої помилки, надавши змогу Любичеві виправдати "довір'я" й одночасно встановити через командира зв'язок з потрібними йому людьми зі штабу партизанського руху.

Після перших, не зовсім вдалих, як на Корінного, відвідин Ярослава направили ще раз. Але цього разу послали з ним одну з двох жінок, що були в загоні, — Магду. Корінний сказав, що посилає її для того, щоб менше викликати підозри у німців та поліцаїв, адже кілька кілометрів потрібно було йти відкритою місциною. Вони мали видавати себе за подружжя втікачів, які вишукують по селах випадкових заробітків. Ярославові наказав стежити за Магдою. А сам Ярослав десь і досі не впевнений, що її не послали саме для того, щоб стежила за ним, а в разі чого — й знешкодила десь у дорозі.

Магда всю дорогу трималася трохи ззаду, і рука її весь час лежала на рукоятці невеличкого австрійського пістолета у правій кишені зношеної ватянки. Ярослав дізнався про цей пістолет за три дні до походу. Випадково. Вона саме чистила його, сидячи осторонь, під великим крислатим дубом, коли він підкрався до неї ззаду і жартома наказав: "Руки вгору!"

Магда здригнулася всім тілом і чомусь накрила долонями частинки розібраного пістолета.

— Я можу допомогти.

— Не треба, — знервовано відповіла вона. — Хто вас підіслав сюди?

— Хто мене міг підіслати? — здивовано перепитав Ярослав — Та й куди "сюди"? Ми обоє в таборі.

— Це мій. Я нікому не показую його. Тут мені видали ось цю палицю, — вказала на італійський карабін, що валявся на траві поруч неї. — Але для жінки це не зброя.

— Цілком придатний карабін, — оглянув його Ярослав. — І не розумію, навіщо вам носити ще й цю цяцьку.

— Для захисту від занадто цікавих. Але ж ви взагалі не повинні знатися на пістолетах...

— Чому ж... — почав було Ярослав, але Магда різко увірвала його: — Та тому, що були рядовим. Принаймні так записано у ваших паперах. А щось я не чула, щоб рядові вивчали пістолети закордонних систем. Хоч... виправка у вас офіцерська. І мова — теж.

Вона дивилася на нього визивно і дещо насмішкувато. Зауваження її примусили насторожитися. Він кепсько грав свою роль — це ясно. Але чому помітила це саме вона? Жіноча спостережливість чи досвідчене око контррозвідниці?

Ярослав зрозумів, що припустився серйозної помилки, і вмовкати не можна.

— Мені, шановна, доводилося стріляти навіть з гармати...

— У німців? — швидко перепитала вона.

Ярослав по думки облаяв її на чому світ стоїть, але вголос проказав:

— У ворогів! — Зрозумів, вона перевіряє, чи знає він, що знаходиться серед зрадників.

Їй було років двадцять п'ять. Ярослав, звичайно, не розпитував її про вік, але прикинув, що повинна бути років на два старшою за нього. Чи, може, так виглядала. Вона мала якусь дивовижну красу, що захоплює тебе раз і назавжди. Просте селянське обличчя, обрамлене руським, коротко підстриженим волоссям, ніяк не гармонувало з витонченими лініями її налитого тіла. Але все це разом узяті — просте обличчя, тугий стан, міцні, скульптурні ноги — поєднувалось у якусь незбагненну привабливість, котра примушує чоловіків страждати й від якої сам він не міг відхреститися навіть уві сні. Ярослав примітив її першого ж дня й відтоді шукав нагоди поговорити, та це виявилось не так просто. У загоні ніхто не наважувався загравати з нею. Спочатку Любич навіть вирішив, що вона коханка Корінного, але той взагалі не помічав її чи принаймні удавав, що не помічає. Трохи згодом Ярослав дізнався, що командир заборонив "хортам" чіплятися до жінок під загрозою смертної кари. І сам подавав приклад. Але тоді, під дубом, трапилася нарешті слухна нагода, й Любич спробував познайомитися з Магдою ближче. За цим не крилося ніяких планів. Ярослава погнала до неї лише підсвідома потреба бути поруч з цією жінкою.

— Чого це ти розсівся? — досить непривітно запитала вона, бачачи, що він надовго замовк.

— Щоб побути коло тебе, — одверто признався він.

— Багато хочеш. Забирайся геть!

— Дивно. Ще хвилину тому ти зверталася до мене на "ви" і досить чемно. Хіба я заподіяв тобі щось погане?

Вона нічого не відповіла. Встала й пішла геть.

Так закінчилася їхня перша розмова. І ось тепер вони вже другу годину мовчки йшли світанковим полем. І Ярослав постійно відчував на собі її презирливий погляд.

Хто вона така? Довірена особа Корінного, що має право на все, навіть на знищення цього "приблуди"? Чи, може, справді Корінний послав її лише для маскуванню, й сама вона теж під підозрою? Не даремно ж наказав стежити за її поведінкою. А може, вона хотіла використати цей свій візит до партизанів, щоб попередити їх, і він заважав їй?

— Ти йдеш за мною з таким виглядом, немов ведеш під конвоем, — проказав він

нарешті, не маючи змоги далі розгадувати цей ребус.

Вона не відповіла.

Потім він пробував ще кілька разів зав'язати розмову, але вона мовчала, то врешті-решт йому це набридло. Хоча десь у душі він ще не втрачав надії порозумітися.

Я пригадую, що тоді, у вагоні, запитав у Ярослава, чому він не ризикнув розповісти їй усю правду про себе й свою місію. Він подивився на мене, як на наївного хлопчика. "Тоді була війна. І перемагала не так зброя, як хитрість, — відказав мені. — Я мусив виконати завдання і не відкрився б їй навіть тоді, коли б на сто відсотків був певен, що вона працює на наше підпілля. Вона була всього лиш жінкою. Могла б не витримати тортур. Але знаєш, мені здавалося, що кохатиму її і тоді, як переконаюся, що вона затятий ворог. — І додав: — Навіть коли це стане відомо зараз — важко буде забути її..."

Це було справжнє кохання. Що це за почуття — я, з моїм раціоналізмом, мабуть, ніколи не дізнаюся. Але воно було...

Вже зовсім розвиднілося, коли вони нарешті дісталися лісу. Сіли перепочити у невеличкому, припорошеному торішнім листям виям— ку, що ховався у густих кущах, і незчулися, як обоє задрімали.

Розбудили їх голоси фашистів. Ярослав підхопився і, висунувшись, почав стежити за підступами до схованки. На дорозі зупинилася колона фашистів. Вони були зовсім близько, всього у двох десятках кроків від них. Ярославові не лишилося нічого іншого, як покластися на власну долю. Магда вже все зрозуміла. Вона лежала на оголених корінцях берізки, що сповзали у виямок, і пильно вдивлялася у кущі, за якими чулися голоси. В руці у неї був той самий малесенький пістолетик.

"Кепська справа, — подумав Ярослав, косуючи на "няньку", з якої можна було влучити хіба що за десять метрів. — Яким же треба бути дурнем, щоб погодитися вирушати кудись без зброї".

— Скільки патронів? — пошепки запитав він.

— Усі, — кивнула на пістолет.

Він сплюнув, видобув з-за халяви фінку і встромив її поруч себе. Тепер могла придатися навіть вона.

Близько години солдати гел'готіли біля їхньої схованки, і весь цей час вони лежали, тісно притиснувшись одне до одного, у цьому рятівному виямочку і боялися навіть дихнути, аби не видати себе. Звичайно, якби фашисти здали бранців гестапо чи поліції, там швидко зрозуміли б, з ким мають справу, і все владналося б.

Ця колона, напевне, рухалася на фронт. А фронтовикам ніколи й ні для чого було гаяти час із двома слов'янами, що переховуються у лісах. Хіба що з Магдою погралися б.

Тоді йому спало на думку й таке. Він обернувся до Магди так, що вони майже торкалися одне одного носами, й, охоплений почуттям жалю й ніжності, злегка провів долонею по її обличчю. Мабуть, вона сприйняла це за жест заспокоєння. Тоді він погладив її ще раз. І вона боялася відсунутися, щоб не зашурхотіло листя.

Лице її зблідло, і щоразу, коли хтось із солдатів наближався до схованки, по ньому

перебігали нервові корчі.

Вони лежали так, аж поки не почувися хрипкі слова команди і колона не прогуркала повз них.

Вони довго лежали ще й по тому. Він цілував її заплакане обличчя, і вона не боронилася від його пестошів, тільки змивала їх слізьми, що безперервно витікали з-під стулених повік.

3

Велика попеляста хмара завісила призахідне сонце та й сунула на село. Аж як надійшла до найближчого пагорба, я розгледів, що то повертається отара. Тисячі ніг шерхали закам'янілою від спеки цариною, ніби хотіли викресати з неї бодай мізерну блискавицю, хоч од— ну-єдину на це бездонне і спрагле небо.

— Оце він і є: степ. Улітку вижовклий, а восени витолочений вітрами.

— Новітній метод агітації', — буркнув котрийсь із нас. Але Ізбаш не дослухався тих реплік, бо знав, що йшлося про наші долі, і тому повинен був поговорити серйозно.

— Про нього кажуть безводний. Але то неправда. Вода під ним є. Тільки така, що покропи нею окраєць та й маєш посоленим. І спекота іноді спадає така, що аж земля тріскається, неначе хтось затявся розколоти її навпіл.

Цей сивий, інтелігентної постави чоловік сподобався мені ще там, у кабінеті голови Прилиманського райвиконкому.

"Я собі так гадаю, — казав нам на прийомі, — що цієї будови стане вам на все життя. Побудуйте зрошувальну систему, завод, саме містечко — і лишайтесь тут назавжди".

Він придивився до виразу обличчя кожного з нас, мабуть, бажаючи переконатися, що ми справді почули й усвідомили усе сказане.

"Так уже повелось, що тепер мріють побувати на десяти будовах і щоб кожную починати з наметів. Може, ті люди й мають рацію. Але я зичу вам стільки праці вкласти в цю землю, щоб вона вас від себе не відпустила".

"Це ще з якого боку поглянути, — докинув Ян Кобзач. — Тисячі людей їздять з будови на будову, але ніхто не вбачав у цьому чогось поганого. Хто полюбляє осілість, нехай приходить після нас, на готове".

Зауваження видалося мені некоректним. Але Ян констатував факт. Осілість, яку, між іншим, крєвно обстоює мій батько, для багатьох свій глибинний зміст втратила. Традиції села, обряди, хліборобська спадкоємність — усе це порушується й розмінюється на мандри по будовах. Та дивна річ. У цих мандрах теж уже започатковуються цілі династії. Зі своїми традиціями, поглядами на сенс життя і навіть певними рисами в характері кожного з родини. У нас у сільськогосподарському технікумі це було другою темою для обговорення після проблеми урбанізації. Проте висновки тут, здається, робити рано.

Ми чекали біля довгого, схожого на барак, приміщення контори будівельно-монтажного управління, аж поки не прийшов начальник.

— Маєш новобранців, — мовив Ізбаш худорлявому чоловікові з понівеченими

пальцями правиці. — Приймай і шануй.

Той пильно придивився до кожного з нас і підійшов до Кобзача.

— Земляків, відшукуєте? — в'їдливо запитав Ян.

— Усі ми тут земляки. Ти вже, певне, був на якійсь, будові?

— Довелося, — буркнув Ян і густо почервонів. Виходило так, ніби сам напросився на знайомство.

Мене вразило, що цей вайлуватий чоловіча, якому вже за тридцять, не втратив здатності червоніти. Не знаю, про що це свідчить, але вважаю, що така властивість чоловічій ні до чого.

— Де саме?

— У Нуреку. Чули, може?..

— Так би й казав одразу. Я вас, чортів, здалека розпізнаю, — посміхнувся той чоловік. І в потисковій руці, яким нагородив Кобзача, була щира вдячність за справджене припущення. — Усі інші будуватимуть уперше, — підсумував він наслідки огляду. — З ветеранами не густо. Чув, правда, що котрийсь із вас після технікуму. Що за один?

Це вже мені не подобалося. Обводжу поглядом хлопців, може, ще хтось виявиться технікумівський, але всі як один обернулися до мене. Страшенно не хотілося від першої хвилини чимось вирізнятися з-поміж інших, але нічого не вдієш.

— Бачу. Як звешся? — запитав той чоловік.

— Андрій Мадьяр.

— Коли всі перекурюватимуть, підійдеш до мене. Освічених у нас небагато. Очолиш бригаду.

— Мене очолиш, — відразу ж уточнив Ян й усміхнувся так, ніби ледь стамовував у собі образ.

— Тебе теж, — порятував мене Степан Сиротюк, здоровань з тих трьох, що прибули слідом за мною. — Ти у нас будеш радою ветеранів.

Я хотів відразу ж сказати Янові, що мені цілком байдуже, буду я бригадиром чи ні. Але, по-перше, зараз це було б недоречно. А по-друге, він би просто не повірив. Можливо, цією людиною все життя правлять заздрощі, а моє призначення то вже як три кістки в горлі.

Щойно ми лишилися в кабінеті Володимира Миновича Крижинка, так звали начальника дільниці, удвох, я відразу ж сказав йому, що бути бригадиром не збираюся. Є люди, для яких ця посада — рожева мрія дитинства. Я ж за натурою своєю виконавець.

— Мене не цікавить, хто ви за натурою, — перервав мій монолог Крижняк. — Я можу запропонувати лише посаду. У вас диплом! На якого дідька вас учили?

— Сам дивуюсь. Між іншим, спеціалізуюся по механізації сільського господарства...

— Ну, годі, — примирливо буркнув він. — Ми не так почали розмову. Тут теж сільське господарство, а не космодром. І бригаду слід очолити вам. Принаймні це логічно. Які у вас ще аргументи?

— Моє небажання.

— Що, слова того бовдура подіяли? — насмішкувато запитав він.

— Ні. Самотужки дійшов до такого рішення. Згідно з логікою. Восени в армію...

— Нам до осені потрібно встигнути. Почнуться зливи, і все, що ми тут нарили, перетвориться на багно, розумієш?! Завтра ж щоб бригада була на дільниці. А ні, то забирайся під три чорти разом зі своїм дипломом. Мені не скиглі твої потрібні, а знання і робочі руки, бо їх бракує. Бодай таких незграбних, як ваші. Все! Йди і не пий мою кров своїми філософствуваннями!

Чемно потис мою руку і негайно випровадив за двері.

А що, цікавий чоловік, подумав я після тієї розмови. Все коротко й аргументовано. Може, з такими нахабами, як я, тільки так і треба? Але нервував він цілком даремне. На його місці я відразу ж призначив би бригадиром Яна Кобзача — і по всіх розмовах. Як все-таки багато дурниць, через які люди псують собі нерви. Просто дивно.

Я сів на траву поруч Сиротюка і, ні на кого не дивлячись, розкрив пачку "Варни". Першу пачку, яку збирався випалити, хоч не палив зроду.

4

...А житніми називає дощі мій батько. Називає так не всі, бо у нього їх цілий реєстр, але чув, що називає... "курячі", "циганські", "темникові"... А той осінній, серед крапель якого вже трапляються сніжинки, нарік "дідовим". Оті сніжинки, каже, як сивина: зблисне якогось вечора та за ніч вирясніє, і вороття нема.

Житні випадають рідко. Як земля змучиться у чеканні, а стебло вже марить зерням, — тихого ранку раптом починає зав'язуватися колос. Отоді перед світанком випадають у нас в долині житні дощі. І старі виходять на них змочити теплими краплями мозолі, і дітей сплячих скроплюють, щоб росли великими, і жінки змивають ними груди, аби не переводилося материнське молоко...

Мабуть, його вустами промовляє-таки дух наших пращурів. Вони були хліборобами і, певне, знали на дощах. А я про них дізнався тоді, як першого літа не вступив до технікуму і до осені проїздив по містах, вишукуючи своєї долі.

"Я знаю, чому тебе носить світами, — казав мені батько. — Бо землі боїшся. А винен я, бо не будив тебе удосвіта, не брав з собою у поле. Ти зріс, не знаючи його норову, не маючи від нього мозолів. Тобі від нього ніде не болить: ні на тілі, ні на серці".

Батько не вірив у мою спроможність іти життям самостійно. І та невіра не дає мені спокою. Не знаю, що я можу і що мушу вдіяти, аби він нарешті зітхнув полегшено і визнав, що я виходжу в люди.

Колись я навіть запитав його, чому він так ставиться до мене. Він відповів, що я не знаю і не розумію самого себе. А розуміти себе треба завжди. Тоді розумітимеш іншого, всіх. Птаха, який кружляє над тобою, рослину, яку топчеш, людину, котрій ненароком заподієш кривду...

По війні батько закінчив курси механізаторів і, доки стало йому сили, працював трактористом. Але вперте бажання виховати сина як дві краплини схожим на себе примушує його все частіше звертатися до землі з заповзятістю філософа, що затявся

витлумачити людям смисл усього, що на ній діється.

Я не сприймав його прагнень, і це засмучувало старого найбільше. Він не вбачав у своєму синові послідовника, а змиритися з цим, мабуть, важко.

Думаю про все це, прислухаючись до шерхоту мокрого листа. Перший за весну й літо буджацький дощ застав мене у хаті Ізбаша. Він запросив мене звечора, але засиділися, і я мусив лишитися на ніч. Ми говорили про степ, про канал, про Троянів вал, що пролягає неподалік, про хліборобське ремесло... Аж після того всього я зрозумів, чому мені так вриваються в пам'ять його слова. Він страшенно схожий на мого батька. Не зовнішньо, а тією дивовижною селянською поміркованістю, за якою стоїть ціла філософія. Правда і вічна. Але в той же час він був його антиподом. Тому, що батько сприймає землю такою, якою вона є. Ставиться до неї, як язичник, якому заповідано оберігати безмовних богів своєї долини. А Ізбаш вічно чимось невдоволений. Усе йому видається, що природа чогось не передбачила і не спромоглася на краще. Він ладен створити цей степ ще раз, але вже таким, щоб людині не доводилося мучитися у ньому від спраги.

Так, вони були двома берегами тієї незвіданої ріки, у яку я мав ступити завтра на світанку. Але це буде завтра. Сьогодні ж на воскові стіни маленької кімнатки впала ніч, і мої очі застелила сонлива мряка. Я вперто не стуляю повіки. Дослухаюся зливи, вже тієї, що обмила батьківську хату в останню ніч перед моїм від'їздом.

Серед ночі вдарили громи.

Луна розсипалася в горах, ожили висхлі потічки і потекли у пригірську низину.

"Ба, чи не я казав? — шепотів батько. — Звідки лихо не зайде — все на тебе й на тебе..." Йому видавалося, що гора розуміє його, то промовляв ніби до живої.

Блискавиця розплющилася на шибці й нараз стекла нею вогнистим потоком, щезла.

"Так нас, небого, життя спарувало, що не знаю, як від тебе в могилу піду. Можеш тіптитися, бо я знову лишаюся самотнім. Без сина у хаті завжди самотина".

Вийшов на поріг.

Неглибокий вибалок виповнився водою. Каламутний потік народжувався десь аж при самій вершині гори й нісся в долину, зриваючи з неї цілі пласти крихкого кам'яного тіла.

Ще батьків дід казали, що тій горі лишилося вікувати від сили літ тридцять — не більше. Бо всі гори поросли лісом. А ця за свій вік стеблини не виносила. На неї лиш круки злітаються, аби накричати на село якесь лихо. Так страшно кричать, що слабкий чоловік міг би посивіти од того гвалту. Її тому й називають Круковою.

Батько пригадав собі ці слова. Та й покликав мене з хати на світ божий. "Дивися, Андрію, — мовив. — То вже не гора. Колись вона була такою високою, як це небо. На неї птах не сідав, бо боявся. Ще діди пам'ятали її камінною. Але тепер камінь стерся на пісок, і лиш вітер повіє, той пісок засипає нам обійстя. Дощами так розмило її, ніби хтось виорав. Нічого на ній не тримається".

Я перегинаюся через поріг.

Дивлюся на гору довго-довго. Аж поки не видається мені, що вона зрушила з місця й подалася до Дністра.

"Чи ти бачив коли таку самітницю, га?! Ані корінця у собі не виносила. Ніби її хтось закликав. Усі гори по той бік ріки, а вона тут, мов чортів палець. Зреклися її Карпати, грім би ня побив, що зреклися!"

Злива вщухла. У чорнім небі, якраз над головою, з'явився синій просвіток. Немовби пригаслий німб гори раптом почав відкриватися людським очам.

"Де не будеш — усе пригадай собі ту гору. Пригадай, та й може, у скрутну хвилину до людей потягнешся. До людей, а не від них..."

5

Машини виповзали з-за пагорба і поволі сунули туди, де за Тро— яновим валом рубцювався глиняним кряжем магістральний канал. З подвір'я Ізбашів добре видно, як заспане сонце поволі спинається на борти МАЗів, та спалахує у склі кабін. Як займаються червоними відблисками і палахкотять зіщулені головки придорожніх соняхів.

Вогняна куля довго перекочується з кузова в кузов, врешті-решт хапається промінням за плескату маківку пагорба і застигає над ним, освічуючи куряву.

— Ешелон прибув, — пояснив Ізбаш, проводжаючи поглядом останню машину. — Водії ночували на станції, щоб удосвіта і завантажитись. То ще треба дякувати заводським, що не підвели. Учора вклали в укiс останню плиту, а труб днів три як чортма.

— Пощастило, виходить, — підтакнув я. — Нема нічого гіршого, ніж починати з простоїв. Никаеш цілий день, і людям у вічі соромно глянути.

Остання фраза прозвучала трохи награно. Ізбаш підозріло зиркнув на мене і, швидко відвівши погляд, сказав: "Нічого, й цього навчишся".

Ми по черзі змили з облич дрімоту і пішли в хату. Але не встигла господиня прийняти від нас рушники, як почувися короткі різкі сигнали. Біля воріт стояв газик начальника дільниці Володимира Миновича Крижняка.

— Ти що, за дзвонаря найнявся?! — крикнув Ізбаш у прочинену кватирку. — Носить попід вікнами, життя від вас нема!

Водій вишкірився у відповідь і крикнув Ізбашисі, щоб покликала свого приймака і то негайно, бо їм ніколи.

— Мала б доньку, прийняла б, — відказала стара, повертаючись до хати. — Не такий нехрист, як ти.

— Його до Соломків треба було. Там їх аж чотири — й усі від цигана.

Я чемно відмовився від молока, поспіхом одягнувся і вискочив на подвір'я. До водія вже приєднався сусіда. Спектакль був у розпалі.

"Прислужливий дурень гірший за ворога", — по думки відповів я водієві на його привітання і сів на заднє сидіння поруч Крижняка.

— Ви хоч маєте конкретне уявлення про зрошувальну систему? — поцікавився Минович без будь-якого вступу.

— Конкретне — ні, — чесно признався я. — У технікумі нам читали спеціальний курс...

— Навесні, напевне... — буркнув Минович.

— Не пригадую.

Водієві така манера розмови страшенно подобалась, бо він відразу ж озирнувся і по-змовницьки підморгнув мені: "Так і тримайся".

— Я заскочив по дорозі. Хочу показати вам дільницю. — Після учорашньої розмови Крижняк чомусь вирішив звертатися до мене лише на "ви". — Це від Веселої балки до Ройлянки. Є в цих місцях така долина — Весела балка. Кажуть, колись там було джерело, біля нього полюбляли зупинятися чумаки.

— Чумаки цим шляхом не ходили, — заперечив я.

— Ходили. Неподалік є озеро, на якому ще й по війні був соляний промисел.

— Озеро — не доказ.

А мене дивував світанок. На Прикарпатті світанки завжди прохолодні, навіть якщо заходить на спекотний день. Тут же тепло і сухо. Сонце сходить просто серед степу, з-поміж двох плескатих пагорбів, розділених висхлим річищем. Потім спинається на котрийсь з них і злітає звідти, мов птах.

— Не буду брехати: ділянка не з кращих. Місцевість горбкувата і пересічена глибокими ярами. Екскаваторники високих темпів на ній не розвинуть. Може, ще й вам через них доведеться простоювати. Але будувати мусимо швидко. Так, щоб восени усю дільницю передати експлуатаційникам.

— Є вже бригада, яка готуватиме земляну подушку? — показав я, що не такий уже темний у цих справах.

— Вона вам не потрібна. Прокладатимете розподільний канал. Трубами. На всіх інших дільницях канали відкриті, а тут вирішено вдатися до підземної подачі. Труби п'ятсот-міліметрові, азбоцементні. На озброєнні матимете тракторний кран. Кранівника теж підшукали. Приїхав тут один з посвідченнями кранівника, тракториста, водія і комбайнера. Спочатку я гадав, що усі чотири "липа". А виявляється, ні.

Я видобув з кишені ту саму пачку "Варни", котрою кіоскерка з одеського перону нагородила мене на здачу, і запропонував обом. Усе-таки гарна річ цигарки. У будь-якій компанії обведеш пачкою товариство, і ти у ньому свій чоловік. Дивно, що ні медики, ні психологи не зважають на цей прихований психологічний фактор курива, родовід якому ще від індійської "люльки миру". Треба б придбати добру запальничку та ще раз переглянути фільм "Що може бути краще поганої погоди". Сто варіантів закурювання з друзями і недругами — і завжди ефектно.

— ...Магістральний канал пролягає від самого Дунаю, — ніби з захмар'я долинає до мене голос Миновича. — Вода йтиме сюди через систему насосних станцій і чотири водосховища, два з яких уже будуються. Від магістрального і розподільного каналів прокладемо потім мереживо обводнювальних.

Він починав говорити й замовкав, коли йому заманеться. Важко було зрозуміти: збився з думки чи ображається. Цього разу я знову взявся "читати" його помисли. Я

десь віднайшов, що ця здатність з'являється у людини після кількох місяців щоденних тренувань. Тільки для початку мусиш знати характер людини, її морально-психологічний стан і ще з десятків факторів, які я взагалі вирішив не брати до уваги. Основне тут залежить від інтуїції та логіки мислення. Але якщо ця схема правильна, то я стаю жертвою дивного парадокса. Люди справді думають про те, що я їм "накаркаю". Але судження їхні чомусь абсолютно протилежні "вичитаним" мною. Яку того психічно хворого художника, котрий створює талановиті полотна, але "догори ногами".

— Я ось про що думаю: може, Яна Кобзача, ветерана вашого, перекинути до іншої бригади?

— Вже виникла така потреба?

— Наговорювати на людину гріх. Хлопець з досвідом. Але краще, коли б його межі таких кочівників, як сам. Хтозна серед яких людей жив. Ще почне гратися у зірвиголову, називати вас салагами та насаджувати традиційки...

Проклятий парадокс. Я ж угадав, що він думає про Кобзача.

Учора мало не поцілувалися, то мені спало на думку, ніби Минович жалкує, що не призначив бригадиром Яна. Усе ж правильно, усе логічно...

— Це я беру на себе, — запевнив я, ледь тамуючи роздратування. — Ніяких традиційок не буде. Він стане передовиком виробництва, і його фотографія обійде всі газети країни. Ви особисто вручатимете йому нагороду.

Крижняк і водій разом зиркнули на мене. У начальника той погляд мав би значити подив, але він промовчав. А водій і тут знайшов, що сказати, і сказав: "Ага..."

— Розраховуєш на свій крутий норов? — запитав Минович з легкою іронією.

— Він не крутий. Просто я терпіти не можу цих самих традиційок. І взагалі будь-яких збочень у поведінці мужчини. Від пиятики до фанатизму болільника футболу. Мужчина у будь-якій ситуації мусить лишатися твердим, спокійним і врівноваженим. І якщо вже однією рукою гладить, то другою не повинен потай намацувати камінь, — додав я спеціально для Крижняка.

— Ф'ю-у-у! — присвиснув водій, бо звук втручатися в розмови начальства і навіть устиг призвичаїти його до цього.

"Е, чоловіче, — читав я думки Миновича. — Так ти довго з людьми не попрацюєш. Народ поз'їжджався різний. З усіх країв. До кожного підхід потрібен, кожному догодити..."

— А що, — несподівано зітхнув Крижняк. — Правильно кажеш. Мусить бути твердим.

Водій зупинив машину, сказавши:

— Весела балка.

Стоїмо на високій кручі. Внизу, просто під нашими ногами, звивається глибокий яр, порослий чагарником і старезними акаціями.

— Канал проляже трохи вище, там, де балка починається.

Начальник зняв піджак і підступив ближче до кручі.

— А ви самі звідки? — наважився я.

— З Вінниччини. Півсела Крижняків, і всі родичаються. Але тут я вже давно. В Одесі закінчив інститут, мав призначення до Ізмаїла і ось — начальник будівельного управління. А на будові — ще й начальником дільниці.

Після цієї зупинки ми вже почувалися добре знайомими людьми. Вражала лише його здатність залишатись незворушним. По нім не можна було вгадати ні подиву, ні задоволення. Його обличчя видавалося мені маскою цілковитої байдужості, неначе його господар втратив будь-який інтерес до життя.

Нарешті ми біля незавершеної двоповерхової будівлі першого корпусу майбутнього містечка експлуатаційників. Я вже знав, що це межа нашої дільниці.

— Приїхали, — нагадав водій після того, як вимкнув мотор, а ми ще кілька хвилин сиділи в машині і мовчки вдивлялися у степовий простір.

Приїхали то приїхали... Дістаю цигарки і простягаю Крижнякові. Це було своєрідним жестом вибачення за все попереднє.

— Досить на сьогодні, — втомлено відмовився той. — Я ось про що думаю. Дивне це створіння — людина. Канал цей — все одно, що новий Троянів вал, до всіх історій увійде. А ставимось до нього так, мовби перекопуємо грядку.

6

Останнім часом, цілком несподівано для себе, захопився історією цього краю. Віднайшов у бібліотеці кілька книжок, перечитав, проте відомості про давні часи його виявилися такими скупими, що годі було щось второпати. Зрозумів тільки, що ці степи між Дунаєм і Дністром були "ярмарком", куди ніс свою бундючність кожен, хто хотів. Але ніхто не міг втриматися тут досить довго. І так століття за століттям, орда за ордою...

Батько колись казав мені, що завжди треба знати, що то за земля, в яку пускаєш коріння. У нас в долині кожен камінь має свою легенду. А легенди — то історія. Знаючи їх, відчуваєшся ланкою, що єднає минуле з майбутнім. Тому, мабуть, і хочеш зробити щось для майбутнього. У Ройлянці я відчуваюся чужим. Мені так само байдуже до неї, як і їй до мене. І колись я мушу пізнати легенди і цієї землі, навчитися говорити з цим степом.

У ці дні я все частіше починаю пригадувати Оляну. Схоже, що рятую себе від думок про те "дівча з воза". Ми зростали з нею. Мабуть, стосунки, що були між нами, не варто називати коханням. Просто вона була моєю дівчиною, а я її хлопцем. На селі всі до цього звикли, і ніхто гадки не мав, що могло бути якимось інакше. Можливо, коли б ми і надалі лишалися у Беркутах, то давно побралися б. Важко пояснити, що сталося, коли ми опинилися у місті. Мені здається, що їй просто не хотілося скорятись тій неминучості, яка конче мала привести до шлюбу. І вона захотіла розпорядитися своєю долею інакше. Коли ми приїжджали на канікули, зовні усе лишалося по-старому. В місті ж вона ставала чужою. В неї завжди знаходилися сотні причин, щоб не зустрічатися зі мною. Одного разу я навіть побачив її з якимось хлопцем. Але вона лиш холодно ковзнула по мені поглядом і навіть не кивнула на знак вітання. Я навмисне пройшов повз них ще раз, придивився до тхорячого обличчя її кавалера і, насвистуючи

якусь мелодію, пішов геть. Того року я не бачився з нею жодного разу, але знаю, що за чотири місяці до закінчення медучилища вона вийшла заміж, а поїхала за призначенням уже без чоловіка.

Певний час мені здавалося, що збайдужів до неї, і був переконаний, що ніколи не намагатимусь поновити наші стосунки. І справді досить довго утримувався. А одного дня сів надвечір у приміський поїзд і подався до села, де вона фельдшерувала.

Медпункт я розшукав уже пізно вночі. Він тулився у старій хатині, поміж двома криницями, що тяглися високими журавлями до тремтливої зоряної плахти. Стояв під дверима, не наважуючись постукати.

Не знаю, скільки б я так вагався, якби від однієї з криниць не підійшла до мене парочка.

— Вона у себе, постукайте, — мовив парубійко. — Щось сталося?

— Ні, нічого.

Він підійшов до дверей і кілька разів постукав:

— Олено Романівно. — І стиха додав:— їй не звикати. Їй на світанку піднімають.

— Зараз! — почулося звідти.

— Ну от, — сказав той. — Дай закурити.

— Вибач, не курю.

— Самого примушує кинути, — кивнув на дівчину, що сором'язливо стояла осторонь. — Ну, бувай.

Він пішов. Я чув, як Оляна метушилася по кімнаті, і відчував страх перед тією миттю, коли побачу її на порозі. Те, що парубійко назвав її по-батькові, якимось відразу піднесло Оляну в моїх очах. Я зрозумів, що поставила вона себе добре, і, здається, її тут шанують.

Вона не впізнала мене. Відчинила двері, заспаним голосом проказала: "Проходьте, будь ласка. Що у вас трапилося?" — і пішла поперед мене до освітленої кімнати. Та коли обернулася — завмерла. На обличчі її виписався такий жах і розгубленість, що я аж здригнувся. Вона не завважила того, сплеснула руками і сіла на кушетку.

— Божечку, — прошепотіла так, ніби бачила перед собою якесь страхіття. — Звідки ти взявся, Андрійку?

— З міста.

— Ти до мене приїхав?

— До кого ж іще? — стеновав я плечима. Її розгубленість якимось відразу додала мені сміливості.

Я погладив її золотаве волосся, що двома пасмами вкривало високі груди, і поцілував. Вона ніби й не помічала тих моїх дій. Дивилася широко відкритими очима й кусала ледь припухлі зі сну губи. Я не впізнавав її. Переді мною була розквітла жінка, з якої життя вже зірвало машкару дівочої безтурботності і дало відчути сум і самотність. Здається, тоді вона вже почала розуміти, що таке бути розвідною тут, у невеличкому селі, де кожна жінка побожно тримається родини і косує на неї, як на лихо, що неминуче закрадеться у її дім; а парубків, окрім двох-трьох хлопчаків, котрі чекають

призову до армп, немає

Ми просиділи до самого ранку, хоч я кілька разів намагався відіслати її поспати. Вона не лягла сама й не дала поспати мені. Все боялася, що до світанку не викаже того, що наболіло, і ми знову розстанемося на цілі роки.

Може, вона часто згадувала мене. А може, їй давно намірялося, що колись отак, серед ночі, постукає "він", і вона знову відчує чоловічу ласку. Мій приїзд і справді вразив її. Вона розгубилася перед його раптовістю і перед тими змінами в житті, які могли настати після того. Але тоді у мене ще все лишалося невизначеним, і я не був готовий сказати їй ті слова, яких вона так напружено чекала. Втім, не знаю, чи готовий я сказати їх зараз.

На світанку, проводжаючи мене до ранкового поїзда, вона раптом усвідомила всю марноту свого чекання й розплакалася.

— Вибач мені, Андрійку, — шепотіла вона, заходячись слізьми, — я розумію все, але цієї ночі я не могла бути з тобою. Не могла, розумієш мене?

Мені стало страшно від тих слів, від того, що вона все зрозуміла не так. Але, як саме вона мала витлумачити мій приїзд — того я не знав і сам. Мене погнала туди проклята легковажність, якої я не можу простити собі й сьогодні.

...Мені подобається це село. Але що поробиш, інколи думки наші надто далекі від тих місць, де доводиться жити.

7

Ой, на го-рі во-гонь го-ри-и-ть,

А в до-ли-ні ко-зак ле-жи-и-ить...

Мелодію цієї старовинної пісні Федір Лачук наспівує щодня. Проте слова її чую уперше. Немовби вони щойно зародилися у нього з гіркого безслів'я, що мучило його усі ці дні.

Ми марудимося біля натяжного пристрою. Охоплюємо трубу двома металевими півдугами і з'єднуємо їх крицевими планками, у які встромлено два звичайних ломики. Ото і весь пристрій. Упираємо ломики в землю, упираємося в неї самі та й щосили натягуємо трубу на трубу, аж поки та, з ширшим отвором, не осяде на ущільнюючому кільці.

Технічний прогрес обминув цю операцію десятою дорогою, але з'єднувати треба надійно, і тут нічого не вдієш: робота є робота.

Піт солопить моє чоло, заливає очі й двома потоками стікає на спечене сонцем підборіддя.

По-ру-баний, по-стрі-ля-ний,

Ки-тай-кою на-кри-ва-ни-ий...

Уже доспіваю услід за ним, і кожне слово моє солоне, аж гірке. "Китайкою, китайкою..." — уперто повторюю по думки це слово, але довго не можу збагнути, що то йдеться про шовк.

— Слухай, Андрію, як тобі подобається ця пісня?— знервовано запитав Балюков, утираючи засмальцьованим рукавом куртки брудне чоло.

— Що значить: як?

— А те, що працюємо бригадою, і замість того, щоб вигріватися на даху, він міг би допомогти нам.

— А ти міг би сказати йому про це.

— Ей, Лачук! — сірником спалахує Ян Кобзач, — Закінчуй арію! Нічого тобі не станеться, коли допоможеш!

— Моя справа — техніка, — зухвало відповідає Федір, — З'єднайте ці труби, і мій "дублер" підкине вам ще парочку!

— Дожилися, — бурчить Іван. — Класична ілюстрація того, як на зорі двадцять першого століття технократи починати вірувати у виключність своєї місії у суспільстві.

— Не звертай уваги.

— Звертати її повинен ти. Бо ти бригадир. А ми підтримаємо!

— Це залежить від його сумління. Я не стану наказувати в тих випадках, коли не маю на це ніякого права.

— Просто тобі наплювати, що робиться у бригаді! — скипів Ян. — Ти живеш так, ніби тебе на цьому світі нічого не обходить.

— А як треба?

Якусь мить Кобзач отетеріло міряє мене поглядом, потім спльовує і відходить.

Дивна річ, усі розуміємо, що Лачукові ніде взятися біля нас, а все одно бурчимо, шукаємо конфліктів.

Якого все-таки біса Лачук тримається осторонь? Ще й намагається усіляко підкреслити це. Ніби не знає, що ми не примиримося з таким поведінням.

Наближається полудень.

Відтепер сонце не рухається, а зависло над степом і жовкне від задухи.

Усе довкола хоче пити, і степ виносив у собі велетенське марево. Мерехтливе й блакитне, якраз таке, що скидається на озеро. Вистелив його десь далеко на небокраї, аби йти до нього вічно.

Не знаю, як оцінюватимуть нашу воду агрономи та економісти: площами подивів, мільйонами прибутків чи тоннами врожаю. Нам не спадає на думку говорити про це. Ми фантазуємо тільки про ту мить, коли вода нарешті піде, і за Ройлянкою виповниться водоймище із дзеркалом у триста гектарів. Прісної і прохолодної. Прохолодної...

— А я вам скажу: тепер механізатора не шанують. — Федір сідає біля нас на камінь і починає свої нескінченні "роздуми" про долю людей техніки. Це у нього — ніби номер з концертної програми, який він повторює кожного дня, тільки в різних варіаціях. — Ще мій дід про це казали. Колись тракторист мав більше шани, ніж тепер пілот. Дядьки удосвіта присилали делегацію з двома судіями самогону, щоб переманити з однієї артілі до іншої. А як в'їжджав у село, побожні баби хрестилися: нечиста сила їде. Е, то були золоті часи!..

Я слухаю його і відчуваю, як десь у закапелках душі зароджується роздратування. Що з ним? Техніку він любить до фанатизму, в цьому я пересвідчився від першого дня роботи. Кожну машину ладен розібрати до гвинтика і зібрати по-своєму. Ми вже навіть

домовилися купити з наступної платні старезний трофейний мотоцикл, на якому потім зможе їздити до райцентру відразу пів нашої бригади. Але ж правда й те, що він жодного разу не допоміг нам. Він уміє відмовляти — це інша річ. Відмовляє завжди жартома, так, що, навіть обурюючись, хлопці не можуть не посміхатися. Мабуть, терпляче чекають, коли ж нарешті висловиться з цього приводу їхній бригадир.

Але під час роботи я не хочу говорити про це. Знаю, що все виллється у звичайнісіньку суперечку, яка тільки відволікатиме від діла. Після роботи ж знову зійдемося з ним на ідеї нашого супермотоци— кла, що повинен вразити місцевий технічний світ своїми формами і потужністю двигуна.

Нічого не вдієш. Як бригадир, я не вартий у цій ситуації порядного слова.

8

Найкраще запам'ятовуються і найглибше западають мені в душу криниці. Не пригадую події зі свого життя чи з життя моєї родини, що була б пов'язана з ними. Так само як не пригадую тієї миті, коли вперше усвідомив надзвичайну прихильність свою до цього витвору людини і природи. Вони вражали мене завжди, скільки пам'ятаю себе, і завжди породжували якусь незбагненну хвилю любові до навколишнього світу, хоча я, здається, спроможний збагнути сутність усього, крім сутності джерела, що забило раптом серед випаленого степу, чи в полі, чи серед гірської улоговини.

Як не дивно, місця, у яких мені доводилося бувати за своє життя, найперше пригадуються мені криницями, що несподіванно зринають у моїй згадці, як солодкі видіння дитинства, чи як марево перед очима пустельника.

Хоч би й ота мілка, обкладена позеленілим каменем криничка за нашими Беркутами. Переказують старші люди, що до першої світової вода у тій криничці була цілющою і зажила собі такої слави, що пити її приїжджали пани аж з Відня. А напередодні війни вона зникла.

Після тої кривавої бойні джерело ожило, і вода щедро студила найболючіші людські рани.

...Рипучий журавель серед витолоченої степової балки на Микола— ївчині, де ми були на практиці. Вода солоня. Але вода... Хутірець, що тулився понад балкою, давно знесли бульдозери, а ті, хто зріс на цій соляниці, вже встигли при звичаїтися до кранів у величеському селищі кілометрів за вісім від журавля. Все зрито й зорано, проте ніхто не наважився зачепити криниці, і вона лишалася серед степів пам'яткою людської недолі, рятунком спраглого подорожнього.

Я пив її воду, хоч при боці у мене теліпалася виповнена солдатська фляга і мені зовсім не хотілося пити. Пив з чистої вдячності тому, хто знайшов і видобув цю воду з глибин тамтешнього безводдя.

Криниці стають для мене символом таємничості і невичерпності життя, людської доброти і вічності роду і ще чогось, чого мені ще не дано збагнути.

Ми вже ведемо роботи неподалік Веселої балки. І я щодня зазираю туди, сподіваючись знайти сліди зниклого джерела, про яке говорив мені колись Крижняк. Якось не віриться, що воно могло бити поміж цих вижовклих бур'янів, із землі,

потрісканої від спраги.

Сьогодні я знову заскочив сюди на кілька хвилин в обідню перерву. Оглядаю метр за метром і раптом здригаюся од відчуття, що хтось стежить за мною. Розпрямляюся. На крутому схилі яру високий сивий бородань. Він стоїть якраз так, що затуляє собою сонце, і тому видається, що постать його виринає з жовтогарячого проміння і належить не живій істоті, а примарі.

Я впізнав його відразу. То був той самий візник, з яким я добувався до Ройлянки. Він уп'явся в мене поглядом, повним погорди й презирства. А я ніяк не міг збагнути, як він опинився тут.

— Чи не воду шукаєш, небоже? — долинув до мене його хрипкий голос.

"Явлення Христа народу", — бурчу я, відчуваючи, що не в вмісті відвести погляду від цієї похмурої постаті. Але вголос відповідаю:

— Ну, воду...

— Забиралися б ви звідси геть та не гнівили бога! Нема джерела. Джерела втікають від вас! Джерела втікають від вас! Й озера висихають і стають смердючою трясовиною. А ви гоните сюди воду з Дунаю!.. Хочете порятувати степ? Та його бог так "порятує", що на нім ніщо живе не лишиться. І все через вас! Христопродавці ви! Всі як один!..

— То й що ви порадите?— в'їдливо запитав я. — Записуватися до вашої секти?

Тоді я ще не був певен, що він дійсно сектант, але слова його так вразили, що не міг сказати інакше.

Він зиркнув на мене, мов на затятого ворога.

— Кожен сам собі секта. Але ти ще замало бачив світу, щоб зрозуміти це.

Повернувся і дрібненькими кроками, які зовсім не пасували його зростові, пішов геть.

Я подався було вслід за ним. Навіть вибіг на рівнину, проте зупинився. Не буду ж я після такої розмови наздоганяти його і питати, хто він і звідки та куди поділася дівчина.

Старий швидко віддалявся, а я свердлив поглядом його спину, сподіваючись, що рано чи пізно він обернеться й тоді, можливо, зважуся запитати. Але цього не сталося, і я спалахнув люттю...

Я вже не раз чув, що в тутешніх місцях діє секта інокентіївців. Не було сумніву, що старий належить до неї. Секта перейняла увесь фанатизм свого засновника й проповідника Інокентія. Про жорстокі звичаї її у Ройлянці склалися легенди. Дивна річ, що є мужчини, які здатні годинами молитися. Навіщо? Навіть якщо ти й певен, що бог дійсно є, то це ще не значить, що мусиш вклякати перед ним. Тим паче, що мільйони інших і чути про нього не бажають. Моя воля — оголошував би таких мужчин "персоною презирства". Є ж "персона нон-грата"!

Світ, одначе, пішов... "Джерело втекло!" Замулилося, степовим пилом занесло — ото і всієї втечі. Коли вже я це збагнув, то повинен би збагнути й гіпопотам. Понад якою річкою не пройдеши — жодного деревця. Якби замість своїх молитов щоразу садили хоча б по кущику, мали б ріки як ріки...

Отак по думки викладав йому все, що мав на душі, аж поки не впіймав себе на тому, що нервую. А навіщо? Мене це просто не обходить — хто як набиває собі лоба. Це нервування суперечило моїм принципам: не нервувати через життєвий дріб'язок й не вдаватися до нього. Виявляється, що дотримуватись їх значно важче, ніж я гадав.

Єдине, що мене втішало, — це те, що врешті-решт я зможу відшукати дівчину. Останнім часом прагнення знайти її стає все настирнішим, я вже не здатний позбутися його. А можливо, і вона, ця "з воза", теж сподівається, що розшукаю її. Не можу сказати, що кохаю. Але почуваюся вже надто самотнім після того світанку, коли попрощався з Оляною і зрозумів, що всі сподівання щодо неї виявилися марен— ням. Коли довго не бачиш людину, прихильності якої не зміг домогтися, видається, що розлука все прояснить і розставить на свої місця. А коли побачиш — починаєш розуміти, що ви стали ще більш далекими. І ти — жертва самонавіювання.

Ще трохи постояв, вдивляючись туди, де за лісосмугою зникла постать бороданя. Повернувся і пішов до каналу.

9

Отак відбулася наша друга зустріч з цим старим чоловіком. Відтепер не лишалося сумніву, що він сектант, до того ж досить войовниче настроєний, і що стосовно мене ця войовничість проявлятиметься особливо чітко. Я не сподобався йому ще в дорозі, і зі мною він, мабуть, пов'язує "лихі" наміри своєї доньки, чи ким там доводиться йому та, "з воза".

Хто здатний пояснити, заради чого люди марнують життя, якого й так відпущено їм страшенно мало? Коли я замислююся над цим, а потім пригадую розповідь Ярослава, то марнотратство сектантів видається мені блюзнірством по відношенню до тих, хто загинув десь в окопах та гестапівських в'зницях. Релігійні погляди річ складна, і, може, не варто ставитися до них так спрощено, як оце я, але не вбачаю у них нічого, окрім людської слабкості, а до неї ставлюся скептично завжди, за будь-яких умов. Кажу про це зараз, бо все більше побоююся, що та, "з воза", теж виявиться сектанткою. Тоді все зведеться нанівець. Не уявляю, що в нас може виявитися спільного.

Досить швидко я починаю відганяти ці сумніви й намагаюся забути про них, як про щось неприємне. Пробую у найменших подробицях пригадати те, що розповів Ярослав, і розмірковую над долею тих двох людей.

...Отже, щасливо уникнувши небезпеки, Ярослав і Магда швидко спустилися крутим схилом пагорба, перебігли через дорогу й заглибилися у густий ліс.

Він ще кілька разів пробував заговорити до неї, проте Магда знову немов заніміла. Йому здавалося дивовижним, що все, що було між ними, анітрохи не зблизило їх. Ось вона знову тримається трохи позаду, знову рука в кишені, на рукоятці пістолета, і знову все виглядає так, ніби веде його, як полоненого.

"Клята баба, — вилаявся він про себе, зиркаючи на неї краєм ока. — Всікрасиві—кляті, в цієї ж характер — на трьох..." Але, попри все, він відчував щирю приязнь до цієї жінки і тягся до неї, як спраглий до криниці.

Він закурив і, трохи заспокоївшись, знову спробував поговорити з нею.

— Може, ти хоч скажеш, як потрапила до загону?

— Я ж не питаю, як потрапив ти?

Вона замовкла, і він не знав, як продовжувати цю розмову. "Хто вона насправді: друг чи ворог?" Він сподівався вловити хоч якийсь натяк на це.

— Просто ти занадто ретельно цілилася в німців. Все-таки союзники. — Те, що він назвав німців союзниками, не викликало у неї подиву, і Ярослав зрозумів як триматися далі.

— Ти теж цілився б, якби мав чим, — різко відповіла Магда. — Чи, може, зміг би переконати когось із них, що ми не партизани, перш ніж нас обох застрелили б?

— Не зміг. Не це важливо зараз. Я хочу знати, хто ти і як потрапила до загону. Відтепер мені не байдуже, хто ти...

— Я можу виявитися ким завгодно, окрім дезертира.

— Вистачить того, що дезертир я, — спокійно відказав Ярослав. — Чому Корінний послав тебе зі мною? Не довіряє? Гадає, що перебіжу до партизанів? Якого дідька мені там робити? Я досить надивився на шибениці, щоб самому лізти в зашморг. Можеш одверто сказати, навіщо він послав тебе?

— Багато базикаєш, — роздратовано відповіла вона. — Обличчя в тебе ніби вольове. А насправді...

"Проклята війна, — подумав Ярослав. — Чому я мушу верзти їй якісь нісенітниці, коли хочеться тільки одного — цілувати її й забути про все на світі? Не варто говорити з нею так. Відвертою все одно не стане. Занадто багато ризику... Все це безглуздий сон. Якогось сонячного ранку ми прокинемося, протремо очі, плюснемо в обличчя струмковою водою і все щезне. Залишиться дійсність здорового глузду".

Поминувши густі зарослі лісової малини, Ярослав несподівано побачив перед собою озброєну людину. Чоловік стояв під деревом, спиною до них і справляв потребу. Почувши кроки, він здригнувся всім тілом і, зірвавши з плеча гвинтівку, обернувся.

— Відведи рушницю і веди до штабу, вояко! — суворо мовив Ярослав. — Та штани застібни, зі мною жінка.

Це був зовсім молодий хлопець, років дев'ятнадцяти, не більше. Рудий і страшенно кирпатий.

— Ще не відомо, хто ви! — відказав рудий.

— Якби ми були тими, за кого маєш нас — вже не тримав би в руках цього оцупка, — спокійно відказав Ярослав. — Веди. Командир у загоні?

— Де йому ще бути?

Ярослав швидко озирнувся на кущ, за яким стояла Магда і стиха проказав:

— Як тільки приведеш, попроси його, щоб підійшов до санітарної землянки, зрозумів?

Той витріщився на нього, потім теж зиркнув у бік кущів і знизав плечима.

— Ну, веди. Магдо!

Рудий залишив їх біля пригаслого вогнища і побіг до командирської землянки доповідати. Магда, здається, нічого не підозрювала, трималася вона досить упевнено і

спокійно. Роззирнулася довкола, сіла на один з каменів, що лежали доокруг вогневища, і, засунувши руки у кишені ватянки, задрімала.

— Як з'явиться рудий, скажеш, що я на хвилинку в кущі, — мовив їй Ярослав.

Вона розплющила очі, уважно подивилася на нього й знову заплющила.

"Можливо, вона чула, що я сказав рудому?— закрався сумнів. — Ніколи не можеш збагнути, які наміри в цієї людини, що вона знає напевне, а про що й не здогадується..."

Опустившись у вибалок, Ярослав швидко обігнув табір і зупинився за землянкою, яку в таборі називали "санітарною". Командир — літній кремезний чоловік — уже чекав на нього. Тут, у ліщині, де їх не могла побачити й підслухати жодна душа, вони швидко обговорили усі свої справи. Ярослав попередив, що незабаром йому доведеться залишити табір "хортів", бо Корінний встановив нагляд і є загроза провалу. І що при жінці, яка прийшла з ним, слід бути дуже обережним.

Він встиг повернутися рівно через стільки, щоб не викликати в неї зайвої підозри. Відразу ж нагодився їхній супроводжувач із запрошенням від командира, і вони опинилися в землянці старого. Поки Ярослав і командир вели переговори про об'єднання загонів, Магда усім поведженням своїм давала зрозуміти, що вона не причетна ні до чого, що тут відбувається. Сиділа біля малесенького віконця, й погляд її блукав весняним лісом. То був погляд людини, яка вже втра-

тила надію на будь-що світле у своєму житті. Ярослав міг поклястися, що вона не чула тоді жодного їхнього слова.

— Отже, для остаточного рішення зустрінемося через тиждень, — сказав наостанку старий.

— Якщо доживемо, — підвівся з-за столу Ярослав.

— Мусимо дожити, — відповів той по якійсь хвилі мовчання. — Чому ця жінка така сумна?

— Сам ніяк не збагну.

— Може, їй не хочеться повертатися до табору?— запитав старий. — Таку красуню можемо залишити і в себе.

— У вас вона не залишиться, — відказав Ярослав, бо годі було чекати на відповідь самої Магди. Але та несподівано заговорила. Прудко звелася на ноги, пильно оглянула обох і, звертаючись до старого, мовила тоном, що не допускав жодних заперечень:

— Через тиждень чекаймо вас у себе. Але до того посильте охорону табору і не приймайте нових. А тих, кого прийняли, — перевірте. Серед нових бувають усілякі.

— Ми приймаємо кожного, хто вміє тримати в руках зброю і прагне воювати, — зауважив старий.

— Зброю тепер уміють тримати навіть немовлята. На жаль... А кілька вбитих ще не доказ, що людина хоче воювати...

Вона повернулася і вийшла.

Старий з Ярославом презирнулися, проте не сказали один одному ні слова і теж подалися слідом. Потім послів нагодували, і вони відразу ж вирушили назад, до лігва "хортів".

— Що ти хотіла сказати цим, Магдо?— поцікавився Ярослав, коли вони відійшли від табору.

— Чим?

— Попередженням, щоб не брали нових. Можливі якісь провокації? Ти щось знаєш про це? Зі мною можеш бути відвертою.

— Тільки те, що й ти.

— Але ж ти на щось натякала.

— Хотіла, щоб у старого не виникло ніяких сумнівів щодо нас.

— Нічого не розумію. Чому він повинен сумніватися?

— Ти занадто невпевнено почувався під час переговорів.

"Звичайнісінький контрприйм, — з роздратуванням подумав Ярослав. — Втім, смішно вимагати одвертості від жінки, коли сам граєш якусь потрійну гру і навіть натяком не наважуєшся відкритися їй".

Ярослав ішов, замислившись над чимось своїм. Про Магду він, здається, зовсім забув. Раптом під ногами в неї гучно тріснула суха гілка, й у цьому тріскі йому чомусь вчулася небезпека. Це було те підсвідоме відчуття, якому не один солдат завдячував на війні своїм життям. Він різко обернувся і побачив наведений на себе пістолет. Якби відстань між ними була трохи ближчою, він, безперечно, спробував би обеззброїти жінку. Але тепер це було б самогубством. Тому єдине, на що він спромігся, — впасти. Магда не встигла зреагувати, і куля прохуркотіла високо над головою. Потім вона ще двічі стріляла вже по лежачому, і тільки несподівані і сильні ривки з місця на місце врятували його від вірної смерті.

— Кинь палити, суко! — зле гаркнув він, відкотившись після третього пострілу за товстий стовбур дуба. — У тебе лишилося два патрони, і ними ти мене не прикінчиш. Ти що, збожеволіла? В спину стріляєш?!

— Чекала, поки обернешся, — ледь чутно відповіла вона й, опустивши руки, знесилено сіла на повалене дерево.

— Чому ти стріляла?— запитав він, притулившись палаючою щокою до прохолодного стовбура. — Хто наказав?! Чого ж мовчиш?— запитав уже лагідніше, — тепер уже мовчати нічого.

Здається, вона плакала. Ярослав утер обличчя засмальцьованим рукавом ватянки і відвернувся. Цього він не чекав. Міг сподіватися чого завгодно, тільки не цього.

— Цікава у нас з тобою любов — на дикого звіра надійніше покластися. Але пестиш все одно краще, ніж стріляєш. Це я вже знаю.

Він встромив ніж поруч себе і закурив.

— Ненавиджу... — мовила Магда.

— Хіба ненависті досить, щоб вбивати?

— Цілком.

— Нападатимеш на мене?

— Тепер навпаки — оберігатиму.

Вона ще трохи посиділа вагаючись: вірити йому чи ні, зрештою підвелася і пішла.

Обережно так, мовби ступала по жаринах.

Він вже йшов за нею. Але від цього нічого не змінилося. Рука Маг— ди, як і раніше, лежала на зброї, тому не зводив з неї очей і тримався на відстані. Він чекав пострілу.

До самого табору "хортів" вони так і не перекинулися більше жодним словом. То була гра у "смерть і мовчання": ця гра тривала до останньої миті їхнього знайомства.

10

По обіді на дільниці з'явився Крижняк. Кілька хвилин він мовчки спостерігав за нашою роботою, потім покликав мене і, підтримуючи за лікоть, мов дівча, відвів убік.

— Коли піду, уважно придивися до положення труби, — мовив він. — Ви завишили горизонтальний рівень. У таких місцях течія втрачатиме силу. Без зайвої гарячки роз'ясни це хлопцям і порадь зняти під нею ґрунт. Краном підніміть і зріжте скільки треба.

Я сказав, що дипломатія тут ні до чого. Поговорю зараз же у його присутності. Мовив це надто голосно, так що Іван Балюков розчув і почав прислухатися до нашої розмови.

— При мені не треба, — заперечив Крижняк. — Правом останнього слова повинен користуватися у них ти. Не треба морщитися. Є така хитра наука, у якій ми з тобою ні біса не тямимо: керувати людьми. Жорстока наука.

Поривався сказати ще щось. Проте стримався. І тоді я удруге за час знайомства помітив його посмішку. Але таку, якою марно намагаються підбадьорити іншого і вибачитися за неприємну розмову.

"Боїться псувати стосунки зі мною, чи то у нього така манера хитрого дядька? — міркував я. — Щось під час першої розмови він у дипломатію не грався".

— Ти зрозумів мене?

— Майже...

— Ну, щастя тобі, — побажав він, ідучи до машини.

Вже мав сідати, та раптом притишив голос і нахилився до мене.

— Оранчук, сектант тутешній, бородатий такий, був на дільниці?

— У Веселій балці бачив його.

— Казав щось?

— Пророкував.

— Це він уміє. Серед дівчат-штукатурів є одна чорнява — Софія Оранчук. Донька його, теж колишня сектантка. Мені сказали у селі, що подався сюди. Мабуть, хоче умовити її повернутися додому. Ти тут з хлопцями поглядай за нею. Від такого татуса усього можна чекати. Вона пішла із секти і від рідних...

Напускаю на себе машкару цілковитої байдужості й знизую плечима: зважимо, мовляв. Якщо просять, чого ж не потурбуватися. Але десь у душі вже тішуся. Дідько його забирай, вона за якихось півкілометра звідси!

— За неї не хвилюйтеся! — крикнув Крижнякові, коли вже той сідав у машину.

Хлопці чекали з розкритими ротами, мов пташенята після голодної ночі.

— Чим шеф незадоволені? — поцікавився Балюков, що вже не міг дочекатися кінця

нашого перешіптування.

— В основному погодою.

— Ціную гумор. А конкретніше?

— Чого причепився до чоловіка? — втрутився Кобзач. Мовчки видобув з кишені цигарку, закурив і всівся на трубу поруч мене.

— Щось не так?

— Горизонт завищили.

— Цього слід було чекати. Без майстра кладемо.

— Самі не сліпі.

— Але майстер є майстер... Слухай, Балюков, Марія у сусідній бригаді. Поклич її, і давай домовимось, що це остання труба, яку ми укладаємо, не вивіривши горизонт нівеліром. Згода? — звернувся уже до мене.

— Згода, старий.

Я чекав від нього гіршого. Він міг просто вилаяти мене, назвати шмаркачем, що нічого не тямить у гідробудуванні, а від того страждає уся бригада. І мав би слухність. Але він повівся інакше, і мені спало на думку, що побоюватися його не слід. Навпаки, у скрутних ситуаціях треба заручатися його підтримкою.

Можливо, на цьому все й скінчилося б, якби не витівка Степана Сиротюка. Ми покликали майстра, Марію Краєву. Вона визначила кут завищення й, вибачливо посміхаючись, попросила Федора трохи підняти трубу.

— Відразу треба дивитися! — несподівано спалахнув Сиротюк. — Чому я повинен втрачати на чиємусь нехлюйстві?

— Що ти втрачаєш? — швидко перепитав Ян.

— Не твоє діло! Сто начальників, а по десять разів перекладаємо одну трубу. Або тут є майстер, або його нема зовсім! І щоб не плака— тись потім, що по карбованцю заробляємо.

Я ледь стримався, щоб не вилаятись уголос. Але то вже не допомогло б. Марія аж збагрянїла уся і нахилила голову. Вона відчула себе винною перед нами, а ми перед нею. Кілька днів тому ми несподівано відкрили для себе, що наш майстер вагітна. Ходити від бригади до бригади їй стає все важче й важче. Але що майстер з неї порядний, у цьому ніхто не сумнівався. Та й знову ж таки помилку ми могли помітити самі: у Крижинка зір не гостріший.

— Ти робитимеш усе, що робить бригада, — зло відказав йому Ян Кобзач. — Усе! Навіть якщо розламаємо цей трубопровід і почнемо спочатку! Вас ще тут няньчити?! Геть з бригади під три чорти!

— Припини, Яне!

— А ти не втихомирюй мене! Це ти винен, що працюємо як лебідь, шука і рак. Ти на цій будові місяць-два, а потім нехай хоч потоп. А тут рука потрібна! Поприїжджали за путівками, а на думці заробітчанство! Збори скликай, і гнати звідси!..

У цій ситуації найкраще було промовчати. І я зробив це. Коли Ян викричався, я так само мовчки відійшов осторонь і дав знак рукою Лачуку: починай.

Того вечора ми пішли з дільниці аж тоді, як перевиконали денну норму і ще раз вивірили увесь прокладений відрізок.

Не розмовляли. Немов пересварилися між собою та й тепер, не знаючи, як помиритися, мовчали.

— Ну я піду!— першим не витримав тієї мовчанки Сиротюк. — Уранці сплю до десятої, а ви тягайте свої труби, як мурашки соломину.

Ніхто не відповів йому. Ніби й не розчули.

Ішли до села. Аж туди, до центру, де неподалік від клубу чекав на нас ще неосвітлений і зовні непривітний радгоспівський гуртожиток.

11

Пізно вночі, коли дев'ятеро нас зібралося в кімнаті та й уже мали лягати, Іван подав мені кілька аркушів, віддрукованих на машинці.

— Вірші?— запитав я, не глянувши.

— Проза. Вісімнадцять порад керівникові на основі глибоких соціологічних досліджень. Мені передрукували їх з одного посібника. Так, про всяк випадок...

"Франк Тібор, — прочитав я ім'я автора порад. — Особа, поведінка і стиль роботи керівника".

— Це треба знати, — прошепотів Іван. — Коли у бригаді назріває криза, треба ставити керівництво на наукову основу.

— Дурниці. Уся ця науковість полягає в тому, щоб кожен знав своє діло. І був порядною людиною.

— Людство породжувало і більш геніальні сентенції, — іронічно посміхнувся Іван. — Деякі філологи вважають, що непорозуміння виникають тому, що одне й те ж слово має по кілька значень і кожен витлумачує його смисл по-своєму. Згідно з цією теорією термін "порядність" виступає принаймні у ста значеннях.

— Що ти пропонуєш?!

— Спочатку перечитай, — незворушно відповів Балюков.

Я взяв папірці.

"Точно визначте свою мету. Зосередьтеся на головному.

Навчіться казати "ні", — перебігаю формулювання правил. — Не відкладайте справи з дня на день. Успіх справи полягає в тому, щоб приймати правильні рішення у п'ятдесяти відсотках випадків. Тож, володіючи певними фактами, вирішуйте і дійте. А якщо вже зробили щось — не гайте часу на марні міркування щодо мудрості прийнятого рішення. Дійте далі..."

— Якщо це справді на основі соціологічних досліджень, то занадто "глибоких". Як на мене, усе це можна вислати з пальця, сидячи за кухлем пива.

— Знаєш, старий, — образився Балюков, — ти непогана людина. Але є риса, яка погубить тебе. Ти занадто категоричний. І до дикунства байдужий. Ніби цей світ створено заради твого спокою. Цього не може бути, тому що бути цього не може — і нічого більше тебе не стосується. Все заради власного самолюбства!

— Словом, паскудний я тип, — підсумував я за нього.

— Я цього не сказав.

— Все одно, користуватися цими порадами треба не частіше, ніж у п'ятдесяти відсотках випадків. Мене хвилює інше... Чотири роки я знав, що вчуся на механіка. Мені витлумачували це щодня, вчили цього, лякали моїм незнанням техніки. Але ніхто й словом не обмовився, що слід вчитися на керівника. Та? Ми навіть не чули про якусь там соціологію виробничого колективу. Нас готували до роботи з машинами. А тепер: що усі ці поради? Так, самодіяльність...

Іван зняв окуляри й присів поруч мене. На обличчі його вималювалася блазнівська посмішка.

— У критиканство впадаєш.

— Констатую...

— Аргументи у тебе залізні: мене не вчили, я не чув...

Ми перешіптуємося, немов змовники, бо не хочемо, щоб чув Степан. Але дещо він все-таки почув, і розмова його зацікавила.

Як би я не бурчав, але Івана шаную. Про таких, як він, і кажуть, що це робітники майбутнього. Він не схожий на усіх нас. У ньому є щось від робітника-інтелектуала. Риса, якої нам ще треба набувати й набувати.

— Знаєш, — перериває мої роздуми Іван. — Колектив у нас ще власне не склався. Треба поміркувати. Можливо, взятися за щось поза нашою основною роботою. Навіть за щось банальне: допомогти відремонтувати техніку або спорудити спортивний майданчик. Може, це згуртує?

Я розчаровано зітхнув і заплющив очі.

— Що ми будуємо, знаєш?

— Пробач мені самовпевненість — знаю.

— Коли читаємо про будови у книжках — вони видаються нам вершиною романтики. А тут порпаємося у землі, мов хробаки, і все чогось скиглимо.

Як би там не було, ми все-таки трохи помізкували з ним і десь до півночі накидали план громадської діяльності бригади з дванадцяти пунктів. Кажуть, найвища стадія організації — це коли люди не помічають, що їх організовують. Нам це не загрожувало. По півгодини билися над кожним формулюванням, а все одно пункти виходили якимись дубовими. Зупинялися аж тоді, коли впевнювалися, що перед заходом не встоїть навіть Сиротюк. Якось непомітно він став для нас еталоном зашкарублості.

12

Ніч солодким тягарем лягає на повіки. Й аж тоді, як стулив їх, побачив вигин Дністра біля рідної хати й Оляну.

"Олянко! Чуєш, Олянко?! Перепливай на цей бік! Чого ти блукаєш там сама-самісінька?!"

"Не хочу!"

"Тоді я до тебе перепливу!"

"І так не хочу".

Батькові увірвався терпець. Сокира його врубуються у стовбур і стихає.

"Андрію! Іди до лісу, лобуре! Нанеси матері гілля, аби мала чим палити. Та не мнися там, а біжи, бо я з тебе паси дертиму! Чи тобі, шмаркачу, вже до дівок кортить?!"

"Він великий, дядьку Даниле! — заступається з того боку Оляна. — Не кричіть на нього!"

"Іди на піч, циганко буковинська! Будеш ти ще плакати від його великості, аж смереки застогнуть! Але перше йди до матері, най вона тебе у потічку випере. Так і скажи, що дядько Данило послав. А ти, лайдаку, мотузок у руки й до лісу!"

Я плентаюся берегом ріки, але не беру до рук жодного патичка, бо по той бік скрадається Оляпка.

"Я тебе бачу, не крадися! Ріка майже пересохла, перепливай до мене!"

"Не можу! Нову сукню змочу!"

"Дурна! Хто у сукні у воду лізе?!"

"Добре тобі казати! А я вже дівка!.."

Колись ми з нею купалися голими і нічого нам від того не ставало— ся. Вивішували одяг на ялинах, аби не діставала до нього якась худобина, і цілими днями блукали понад річкою та мілководдям, немов Адам і Єва. А тепер, бач, не можна. Ніби я з'їм її без цієї нової сукні. Щоправда, старша за мене на цілий рік і через тиждень має їхати до міста вчитися на фельдшера. Мені ж ще виправляти двійку в сьомому класі. Але хіба це щось важить?

Я вискакую на дві зчорнілі колоди і палицею відштовхуюся од берега. Колоди розходяться, раз у раз стикаючись кінцями. Далі понеслися на бистрину і зрештою повислизали з-під ніг.

"Утопишся! — лячно скрикує Олянка. — Утопишся, бодай ти й правда утопився. Вічно кудись всунешся зі своєю дурною головою!"

— Андрію, чуєш?!

Розтуляю повіки і починаю усвідомлювати, що це вже не при— марливі спогади, а дійсність. Мене кликав Федір Лачук. Він лежить у ліжку поруч, справа від мене. Ліжка наші зсунені одне до одного так близько, що іноді серед ночі мені доводиться знімати Федорову голову зі своїх грудей.

— Я не сплю. Просто пригадав дитинство.

— Скажи одверто. Тебе злостить, що не допомагаю вам?

— В чому не допомагаєш?— не можу второпати.

— Ну, там, на будові.

— Навіщо нам твоя допомога? Тобі ж рукою ніде взятися — сам знаєш.

— Я не сліпий...

Кілька хвилин обидва напружено мовчимо. Просто не уявляю, що маю ще сказати. А він не наважується.

Зрештою, коли мені достоту набридло його мовчання, він звівся на лікоть і сказав:

— У мене апендицит, розумієш? Операцію зробили, але невдало: довелося розрізувати ще раз. Саме перед тим, як збирався сюди. Наказали два місяці не

піднімати нічого важкого, то вже стримуюся, хіба що колись біля крана...

— То й чого ж ти мовчав? Усе ясно, кожен зрозуміє.

— Чужому болеві вірити важко — по собі знаю. Подумали б, що корчу блазня.

— Ну, чому ти так? — обурився я.

— Ти про що думаєш? — прошепотів Лачук, чуючи, що я остаточно затих у ліжку.

— Про канал.

— Що ти про нього думаєш?

— Сумніви наші й непорозуміння відійдуть у небуття разом з нами. А він лишиться.

Може, на сотні років. Я аж зараз починаю усвідомлювати, наскільки усе це вагоме: тут старий, мусиш ставитися до цієї системи як майстер до витвору свого пензля: зважати на наступні покоління.

13

Уранці над ліжком Степана Сиротюка ми побачили гасло: "Час, який у нас є, це гроші, яких у нас нема!" Ніхто не помітив, коли він причепив той аркуш паперу. Не знаю, де він запозичив це гасло, але у ньому сконцентрована вся його життєва філософія. Він любив казати, що за той час, який щодня "марнує" на будівництві, заробив би втричі більше у приватників. "Принаймні я знаю, чого я хочу, — спокійно відказував він, коли ми обурювалися його заробітчанською натурою. — Я хочу нажити грошей. Чесним шляхом, але багато. Якби я не прагнув цього, все втратило б свою звабу".

Я вже знав, що він розвівся з дружиною, і ми бачили, що переживає він цю розлуку тяжко. За його прагненням нажити грошей я не бачив нічого іншого, крім втечі від родинних невдач. Коли людина пожадлива до статків, вона стає скупюю і злостивою, тремтить над кожною копійчиною. Сиротюк же не стільки приробляв тих грошей, скільки філософствував про них. Може, десь у душі й справді розраховував, що як розбагатіє, то всі прикрощі відійдуть на другий план. Щодо мене, то я в цьому дуже сумніваюся.

Я підійшов і демонстративно зірвав його гасло.

— Якщо ти злиднюєш, можемо скинутися, — мовив Степанові. Той сів у ліжку й витріщився на мене, ніби я зробив щось надзвичайно ганебне. — Але не описуй нам стіни цими дурницями.

— А ти не зривай те, чого не чіплав! — крикнув Сиротюк.

— Мушу.

— Му-у-шу! — передражнив Степан. — То вам лише здається, що ви все мусите та за все відповідаєте. А мусите ви лише порпатися у землі й мовчки сопти.

Він відвернувся до стіни й укrywся з головою.

Сперечатися, доводити йому щось я не брався. Хлопці теж збули його слова мовчанкою. Ми вже звикли до "припливів" і "відпливів" у його настрої. Сьогодні був час "відпливу". Не знаю, скільки він триватиме, але переживатиме його Степан, як завжди, болісно. Я уперше в житті зустрічаюся з людиною, яка підлягає такій здатності впадати в апатію й розпуку, як він. Як на мене, це ознака слабого характеру. Сиротюк

собою не владарював і цим заживав від мене щораз більшої неповаги.

Ми швидко попробирали ліжка, вмилися і подалися до їдальні. Я пішов туди пізніше за інших, бо щоранку відводив п'ять-десять хвилин на те, щоб розім'ятися на свіжому повітрі. Хлопці вважали це забавкою, бо ж ми "розминалися" протягом цілого дня. Але я боявся втратити форму. Восени мене мали призвати до армії, і я ще сподівався повернутись на килим.

Отже, я затримався у кімнаті, то на якусь хвилю ми залишилися зі Степаном наодинці. Мабуть, він не бажав цього, бо я помітив, як він зіщулювся під ковдрою, вкриваючи нею навіть руду маківку.

— Ти за віком найстарший серед нас, а поводишся, як хлопчисько, — сказав я йому. І сам здивувався, звідки у мене ці слова. Можливо, мені самому не раз казали щось подібне. — Я попрошу водія затриматися трохи, щоб ти встиг. А ні, то причвалаєш пішки. Але не залишайся тут, і так хлопці підсміюються.

Я знаю, що він відповів би щось різке, тому відразу ж вийшов. Якби Степан устиг відповісти хоча б одним словом, то вже не підвівся б з ліжка із принципу. В характері його дійсно було ще багато хлоп'ячого.

Коли ми поснідали, хлопці швидко всілися у старезний, давно списаний автобус, котрий повернули у стрій спеціально задля нас, а я затримався на ґанку.

— Нам вже час, — нагадав Балюков.

— Хвилинку!

— Він когось виглядає! — висунувся з кабіни водій, хлопчина, якому ледве виповнилося вісімнадцять.

Казав правду. Я виглядав Сиротюка. Ми простояли хвилин п'ять, але я таки дочекався.

14

Лишалось півгодини до завершення роботи, коли раптом почалася злива. Чорна хмара насунула від лиману й нараз застигла над селом, над будівництвом, над цілим степом. Усе заніміло. Лиш ви— жовкла трава шурхотіла спраглими стеблами. Місцеві скаржаться на посушливі літа, але це було особливим. Ми стаємо свідками другої зливи, а літо тільки розпочалося. Природа ніби каялася, що примусила нас розривати цей степ, і доводила, що здатна напоїти його сама.

Перша блискавиця вдарила десь зовсім близько, метрів за двісті, від нас, і відразу став чутним запах вигорілої землі, озону та ще чогось, схожого на запах розігрітого глею старої вишні.

Я крикнув хлопцям, щоб негайно відійшли від машин, хоч і не вірив, що це зменшує небезпеку. Тут, як під артилерійським обстрілом: мусиш покладатися на свою долю. Якби хвилю тому ми були далеко від цього заліззя, там, куди вона щойно влучила, ніякі поради вже не знадобилися б. У такі хвилини я часто згадую батька. Він учив мене приймати стихію зі спокоєм фаталіста. Але проїнятися ним не так просто. За цим приховується ціла система поглядів на сенс життя, закономірності природи та людське безстрашся.

Ми з Іоном Борзяну підхопили попід руки Лізу й побігли до села. Поступово нас наздоганяли хлопці з сусідніх бригад, і ми гнали тісним гуртом, у долину, звідти на пагорб, аж туди, де височів незавершений двоповерховий будинок, у якому мало розміститися управління дільниці зрошувальної системи.

Ліза приїхала до нас, щоб провести збори. Минуло досить часу, щоб бригада спрацювалася і хлопці добре придивилися один до одного. Тепер вирішили провести збори й проголосити її комсомольсько— молодіжною. Але ця злива...

— Ви гадаєте, що вона надовго? — зашарілася від бігу Ліза. — Може, ми перечекали б її там.

— Коли є змога втекти, треба втікати, — відказав я.

— Зважте, це його основний принцип, — в'їдливо докинув Іон. — А дощ може йти й до ночі. У нас в Каушанах у таких випадках кажуть, що то боги дбають про виноградники, бо бояться залишитись без вина. Є у Молдавії така легенда. Давайте понесу вас!

— Тавищо? — ажзупинилася Ліза ізлякановідсахнулася від нього.

Тільки тепер я пригадав, що вона приїхала машиною. Але було вже пізно. Водій подався до села, щоб потім не засісти у степу. Ліза мала вимокнути до ниточки. Хоча й так приїхала до нас із нежитем.

Ян першим вскочив в одну з кімнатоk, пропустив нашу бригаду і затулив собою двері, щоб не набивалося чужих. Там, під гуркіт грому і шумовиння дощу, ми й провели ці збори. Та коли вже проголосували і секретар комітету комсомолу будови коротко розповіла про традиції будови, Сиротюк раптом буркнув так, щоб почули усі:

— Якою б вона не була, а норма є норма. Та й недоробок і безладдя у нас не менше, ніж у всіх інших.

Ліза зиркнула на мене: що це, мовляв, значить. Але що я міг відповісти? Знизав плечима і сказав: "Буває".

У цю мить я намагався не дивитися на Степана. Мені здавалося, що коли зустрінемося поглядами, він обов'язкове розпустить язика і остаточно зіпсує всім настрої.

Я подивився на Лізу. Значно приємніше дивитися на дівчину і захоплюватися її красою, ніж слухати цього байду. Змокле плаття її щільно облягає стегна. Коротке волосся спадає на чоло двома вологими пасмами і закриває хитрувато примружені очі...

Несподівано помічаю, що хлопці так само поглядають на її стан, і швиденько відводжу погляд. "Але вона таки красива", — мовлю сам собі, аби якось виправдатись.

— Чому ви так скептично настроєні? — долинає до мене голос Лізи. — Зараз мало лишилося тих, хто починав од Дунаю. Одні виїхали на інші будови, другі служать, треті пішли вчитися. Люди приїжджають і від'їжджають, але традиції комсомольської будови, її добре ім'я мусимо зберегти до кінця.

— Навіщо ці розмови? — бовкає Степан.

— А може б, ти помовчав?! — сплачує йому давній борг Ян Коб— зач. — Чого ти

цілий день каркаєш над нами? Якщо є брак, то самі винні. Від зміни назви бригади такі, як ти, ангелами не стають. Ще треба обскубти хвоста й приробити крильця.

— Ти занадто мудрий. А я кажу серйозно. І я не бачу різниці в тому, як її називатимуть.

Не можна було допустити, щоб усе це переросло у звичайнісіньку запальну суперечку. Я стаю між Сиротюком і Кобзачем і якомога спокійніше пояснюю Степанові, що різниця полягає в організації колективу, в підході до справи, в обов'язках, які бере на себе кожен з нас.

— А я просто хочу працювати так, щоб потім люди сказали: працював майстер. І не потрібно мені для цього ніяких назв і ніякої символіки. Ніякої, розумієте?

Поруч з такими людьми, як Степан, я почуваюся педагогом-наставником. Гадаю, що пояснив йому все досить вірно і досить спокійно. Якби він прагнув зрозуміти мене, то, напевне ж, промовчав би.

— У цього чоловіка манія відчуження, — зітхнув Іван. — Якби всім вистачило сумління працювати лише за принципом "щоб люди сказали, що працював майстер", тоді не потрібні були б і ці збори. Але поки що ми лише доростаємо до таких принципів.

— Але думка вірна, — заступилася за нього Ліза. Вона шулилася від холоду, проте ніхто з нас не мав ані благенького піджачка, то зарадити нічим не могли. — Саме так ми й повинні працювати. Чи, може, ви принципово проти молодіжних?— звернулася до Степана.

Мабуть, його вразило несподіване заступництво. Вклав руки в кишені й дивився поверх наших голів, мовби виглядав когось із степу.

Велике щастя, що є проблеми, які нам не дано вирішувати у хвилини спалаху. Ми дали спокій символам, заспокоїлися, і далі все йшло нормально. Та все-таки цей тип лишається для мене загадкою. Історія з Лачуком навчила мене не поспішати створювати думку про людину лише по кількох її висловлюваннях. Потрібно було знати ще й мотиви цих висловлювань. Тому поки що Степан лишався для мене якимось психологічним феноменом, у характері якого розрізняв досить чітко усе, проте боявся повірити собі.

Коли збори закінчилися і ми просто теревенили про те про се, щоб якось згаяти час та дочекатися кінця дощу, я подався оглядати кімнатки. Якщо Крижняк не помилився міркував я, то Софія має працювати десь тут. Будівля була набита людьми.

Я пробирався сповитими мороком коридорами, раз по раз когось штовхаючи або відтоптуючи ноги. На другому поверсі з однієї кімнати долинав дівочий вереск. Я зазирнув туди відразу упізнав дівчат з бригади штукатурів. Проте біля них уже пристроїлося з десяток хлопців, і в кімнаті ніде було ступити. Уміють же люди скористатися з нагоди, тільки й міг, що позаздрити їм.

— Ти зайвий, — штовхнув мене хтось із парубків, бачачи що я надто старанно намагаюся проникнути всередину.

— У мене тут дружина, — збрехав я.

— Ось вона, в мене під полою!— розреготався хтось.

Кімнатка була продовгувата, і в далекому кутку я, здається, помітив Софію. Ніби ж упізнав її по чорному волоссю, але чомусь не був певен, що то справді вона. Зазирнувши ще раз, я задоволено відзначив, що вона стоїть поміж двома іншими дівчатами і до неї ніхто не горнеться. Це дещо вдовольнило моє самолюбство, і я знову подався до своїх.

Для розмови я вирішив дочекатися більш слушного моменту, інакше можна було все зіпсувати.

15

Відразу ж за свіжим насипом нидіє невеличкий клаптик поля. Зовсім малий, затиснутий лісосмугою і асфальтованим шосе та переораний свіжою траншеєю.

Навесні його засіяли кукурудзою і якимись травами, як то завжди засівають на випас, але сподіватися з нього доброї пашні марно. Взагалі ніщо не вражає мене так у цім степу, як трава і квіти. Здається, у спеку знесилені стебельця аж стогнуть від спраги.

На це поле ми вийшли уранці. Та аж тепер я придивився до нього пильніше і помітив, що воно випалене. Ніби ж і дощ був, а стебла не ожили. Позападали у потрісканий ґрунт і так жовкли.

Я навіть підійшов до найближчих рядів, аби переконатися, що це правда.

Позападали...

Став навколішки, просунув палець у хвилясту тріщину і поворухнув ним, сподіваючись дістати дна. Чорнозему тут мало, тому й тріскається, ніби під сокирою розколюється. Зверху тоненький пласт родючого ґрунту, а далі, до самої безодні, пісок і камінь.

Нахиляюся до землі, аж лягаю на неї, щоб припасти оком до тріщини. Якоїсь миті навіть видається, що я зможу розгледіти дно, якщо зазирну обома очима. Пересуваюся так, щоб лежати впоперек тріщини і дивитися обома. Проте погляд потрапляє на чорноту і згасає у ній, мов у далекому мареві.

З самого ранку ми чекаємо на труби, а їх усе нема й нема. З Ізмаїльського заводу їх відправляють до найближчої залізничної станції і вже звідти підвозять машинами. Але щось у цьому ланцюгу знову не спрацювало, то спочатку ми лаяли наших водіїв, гадаючи, що вони засіли десь у станційному буфеті. Потім один з них примчав порожняком, кинув хлопцям по цукерці і сповістив, що труб на станції нема. З тією ж затятістю ми лаяли б і залізничників, коли б Крижняк не взявся захищати їх. Труби не прибули з вини заводу, але тепер їх чекають з години на годину.

Повертатися до хлопців не хотілося. Сів між рядками, нагрів купку гарячого пилу і вдарив по ній долонею. Купка щезла, але у хмарці пилу я нагрібав ще й ще одну, відчуючи невимовну насолоду від тієї забавки мого дитинства.

Спливло кілька хвилин. Я підняв голову й аж тоді помітив, що за мною стежить дівчина. Аж дух перехопило від подиву: Софія.

Вона стояла всього в кількох кроках від мене, на невеличкому піщаному пагорку, що міг би видатися здалеку бруднувато-жовтим каменем.

— Ти до мене, Софіє? — запитав я, спантеличено озираючись навкруги, чи не став свідком моїх ганебних ігрищ ще хтось. Але, на щас — тя, поблизу не було нікого.

— До тебе. Що це ти робиш?

— Ну, як тобі пояснити... Павучків дістаю, — збрехав я, не кліпнувши оком. Властивість уміло брехати дана мені, як дар господній. — Знаєш, отак, на кінчик нитки, наліплюю розм'яклої смоли й опускаю у нірку...

— Знаю, — співчуваюче посміхнулася вона.

Нервовими рухами збиваю з одягу пил і плентаюся до неї. Більш "слушного" моменту для знайомства й не вигадаєш. Але що вдієш?

На всяк випадок глянув на її пальці, відшукуючи обручку. Не було. Це вже добре.

Довге волосся дівчини ледь вміщалося під шовковою хустиною. А худорляве обличчя її відсвічувало сумом.

Придивився пильніше й помітив, що вона виглядає значно свіжішою, ніж тоді, на возі. Здається, втеча з дому пішла на користь.

— Чому так дивишся на мене?

— Пригадую подорож з твоїм батьком.

— Звідки знаєш моє ім'я і те, що то був батько?

— Хто ж цього не знає?

Софія зашарілася й опустила очі. Я зрозумів, що бовкнув зайве, бо вона сприйняла це як натяк на її сектантство. Про сектантів тут говорять усі, кому не ліньки.

— Мене одна дівчина з нашої бригади прислала. Сказала, що товаришуєш з Лачуком. Просила передати цю записку. Тільки ти не читай її. Я теж не читала.

Ображено знизую плечима: могла б і не просити про це. Беру записку й, не глянувши на неї, демонстративно запишаю до кишені.

— Що вас ще просили передати, панно? — підкреслюю, що мені й самому ніколи теревенити про якісь дурнички.

— Більше нічого. Я спочатку злякалася, гадала, що ти знайшов снаряд. Неподалік звідси двох хлопчаків убило. Давно, ще в дитинстві. Знайшли снаряд і хотіли розклепати молотком.

— Розклепати?! Потрібно було просто засунути його у днище, а самим відбігти за найближчий пагорб. І ефектно, і голова при тобі.

Не знаю, чому раптом, але мені захотілося подратувати її.

Таке зі мною трапляється. Як би там не було, я домігся свого. Софія не промовила далі жодного слова. Лиш ледь помітно хитнула головою, чи то на знак згоди, чи, може, прощаючись, і пішла до села.

16

Наступного дня я таки не втримався, підійшов до Софії і, відкинувши всі розроблені мною варіанти вступу до розмови, твердо сказав, що маю намір проводити її додому.

— Правда? — перепитала вона з легкою іронією. — І не жалкуватимеш потім?

"Чого мав би жалкувати?"

— Боже, яка безцеремонність, — вжахнулася Катерина Гудзяк, товстеньке дівча з

широкими чоловічими плечима, забула, мабуть, хто передавав її записку Лачукові. — Порядні люди в таких випадках хоч обряд шанують: приходять з могоричем.

— Буде, — пообіцяв я їй, не бажаючи продовжувати цю розмову, вперто рушив за Софією.

Вона жила у діда. На хуторі за три кілометри від Ройлянки.

— Я знаю, що ти була у секті і що пішла від батька.

— Це всі знають, — стелу плечима й насторожено поглянула на мене.

— Але один я знаю, що ти й по цей час віруєш у бога, — виклав я продукт свого психологічного експерименту.

— Людина мусить у щось вірувати. Мій дід вірить у власну доброту Неначе здатен розчулити нею каміння або закам'янілу душу Помислами своїми люди сходяться лише у молитвах. Та й то коли ці молитви щирі...

Виходим за село.

Степ натомився за день і тепер відпочивав під вечірнім небом. Уже й дрімав, лиш кілька пагорбів сторожко вглядалися маківками у далечінь, немов знесилені граки на безкрайї оранці.

— Тисячі воєн перейшло світом. А знайшлося хоч одне покоління, яке б після чергової бойні відмовилось од військового виховання своїх дітей, онуків, правнуків? Люди швидко відмовилися од молитов, але ні на хвилинку не забувають про зброю. Що є більшим злом?

— Важко повірити, що у твої роки дівчина може замислюватися над таким питанням.

— А ти повір. Там, у секті, ми багато над чим замислюємося.

— Тут, поза сектами, ми теж не безголові, — відказав я. — Але якщо для вас існують дві категорії: бог і люди, то для нас бога взагалі не існує, а люди розрізняються щодо їх приналежності до певних класів, їх ідеології і таке інше. Хто хоче війни, а хто й бореться проти неї. Хіба це важко зрозуміти?

— Не хочу розуміти. Люди — всі люди. Ми повинні думати про всіх одразу.

— Сама сказала, що помислами сходяться лише у молитвах. А у взаєминах між країнами виникає занадто багато чисто гріховних проблем. Ну, всілякі там ринки збуту, нестача сировини, перенаселеність. Починається дипломатія...

Ледь торкаюся її плеча.

Вона не відсахнулася, пішла поруч.

— То ти й правда не зреклася віри...

Я мав би говорити з нею про канал, про степ, про що завгодно, аби лиш вирватися з полону цієї релігійно-філософської балаканини. Проте знову й знову повертаємося до віри.

— Потрібна така віра, яка б не заганяла у келії і не позбавляла людського щастя, — я так вважаю. А сектанти не так. Тому я й пішла з секти до вас.

Її чоло на рівні мого обличчя.

Не стає сили стриматися — гладжу її волосся та перепускаю його поміж тремтячих

пальців.

— Мені дев'ятнадцять, а ще ніхто не проводжав. Ровесниці вже мають дітей. — Софія зиркнула на мене через плече. — Що тут такого? Усі жінки хочуть дітей. Я — теж. Може, тому й пішла з секти. А ти несерйозний якийсь. Баламут, як кажуть.

"Що правда, то правда..."

Якийсь час ідемо мовчки. Я відчуваю, що примирення відбулося, і це відчуття заколисує мене втіхою і спокоєм. Коли визнати чесно, вчора я картав себе за легковажність, бо зрозумів, що можу втратити цю дівчину. Втратити, ще й не знайшовши. А лишатися знову самотнім не хотілося.

— Що ти робила в місті?

— Гостювала у двоюрідного брата. Але всього один день.

— І після того порвала з сектою і пішла з дому?

— Це сталося раніше. Батько зустрів мене на станції, бо хотів, щоб повернулася. А ти здалеку до нас?

— З Прикарпаття.

— За грошима?

Ми зустрілися поглядами, і я відчув, що червонію. Найдиво— вижніше, що червонію я саме в тих випадках, коли для цього немає підстав.

— За водою... Сказали, що у Дунаї найсмачніша.

— Може... — невизначено вимовила вона.

Позираю на неї і міркую: добре, що доля занесла мене у цей степ. Вона красивіша навіть за Лізу. Якби я підійшов до такої десь у місті, її стало б дивитися на мою кирпу хвилин на десять. А ця нічого, дивиться...

Справжні сектанти не такі, я певен цього. Молитви накладають на них свій карб. На очі, на посмішку, на обличчя. Але ж і "несправжньою" її не назовет. Молиться ж співає он якої.

— Мій батько вірить, що людина може вознестися на небо не вмираючи.

— Щасливий він у тебе, оптиміст.

— Так вважають усі в нашій секті. Я чула, як він дорікав матері за те, що народила мене, грішницю. А мати плакала і просила прощення. Молоді, каже, були, не знали правди божої, то господь і покарав. Від того часу я боюся батька, як чужого, як свого ворога.

— Батька так боятися не можна.

— Якби не пішла з дому, то зненавиділа б.

Я чомусь не став перечити їй, а розповів про своє село.

Про батьків, сусідів, численну рідню. Серед них трапляються люди побожні, але не такі, як інокентіївці. Віра у них ще язичницька якась, чи що. Рідко навідується до церкви, і вже мало хто пам'ятає хоч би малесенький уривочок з молитви. Для них святою є наша долина. Гори-заступниці. Дуби над могилами, у яких тече — на селі у це вірить кожен — перетворена на сік кров наших прадідів.

Вони моляться весняному грому, бо за ним приходять перші дощі. І приносять хліб.

Мій дід не раз так казали: "Дивися, сину, на тоті краплі. То не вода, то хліб наш. Аби міг, ловив би їх і складав краплина до краплини, немо воскові зернята..."

Але я завжди підсміювався над такою вірою. Бо в поклонінні землі, як і в будь-чому іншому, вбачав людську неміч. А тепер мені видається, що то сила, якої я, мабуть, позбавлений буду на все життя. Моє коріння лишилося десь там, глибоко, в батьківській землі. Мене ж самого життя відірвало, як висхлу билину, при самому корені. Куди прикотить — там і лишуся.

— То хлопці правду кажуть, що ти черствий, Андрію?

— Що?! Ти вже встигла поцікавитися?

— Чула.

— Від Сиротюка?

— Нехай і від нього. Але ж це правда. А ти повинен бути лагіднішим з людьми.

— Хіба я звір? Все це якісь вигадки. Погладь мене по голові і переконайся, що я лагідний, мов ягня.

Я зупинився й справді підставив їй патлату голову. Але вона пройшла повз мене.

— Не треба про це. Я познайомлю тебе зі своїм дідом. З ним цікавіше, ніж зі мною.

17

— ...Дід не любить, коли дерева підрізають. Або вирубують, щоб вони росли рідше. Щовесни він висаджує кущі, і вони проростають, як їм заманеться. Від порога до вирви, що за хатою, і далі до річки. А потім серед дикої порослі садить яблуньки, і від того яблука виростають дичками.

— Дичками?

— А що? Він не любить розмов про сорти яблук. Як не любить і самих яблук, вирощених по садах. Висолоджених, випечених. За кілометр звідси, у долині, є невеличкий лісок. Кажуть, що то здичавілий сад. Дід ходить туди щоосені і повертається з мішком яблук.

— Софіє! — покликав хтось.

— Я, діду.

— Ти аж тепер з роботи?

— Аж тепер.

Старий стояв майже поруч, під низьким розлогим деревом. У темряві вони навіть видалися схожими: дерево і людина. Оранчук поклав руки на покручене віття, і вони теж нагадували гілки.

— Ти затрималася у дівчат?

— Ні, це ми з ним так довго йшли. А чому ви тут?

— Чекаю на дощ.

Ми увійшли до хати. Старий сам розставив келихи і налив з припорошеної сулії вистояного, аж чорного вина.

— Сьогодні знову має піти дощ, — мовив він, дивлячись на келихи. — Земля зсохлася на камінь та й не може родити. Це літо ще й так багате на дощі: третій піде. А земля все одно потребує. За день зсихає.

Ми підняли келихи й випили за дощ. І за дерева...

Господареві було за сімдесят. Але сивина робила його ще старішим.

— Що ти за один, чоловіче?

— Андрій Мадьяр. Працюю бригадиром на будівництві зрошувальної системи.

— Із власної волі приїхав чи надіслали?

— Із власної.

— Добре. Так повелося, що після інститутів до землі лише силою привертають. А знаєшся на селянській праці?

— Та ніби знаюсь.

Брови господаря подалися вгору і там застигли. На якусь мить я відчув себе так, ніби повернувся до рідної хати. Там земля була теж мало не культом і порядність людини визначалася відданістю їй.

— До землі нерадісно приходити, як не знаєш її ціни, — проказав Оранчук. — Як вона тобі чужа і змалку не висівав на ній жодної зернини. Але я тобі цим не докоряю.

— І я теж, — тихо додала Софія. І подивилася на мене так, ніби проказала слова великого всепрощення.

— Я сприймаю тебе без докору, таким, яким ти є. І всі так сприймають. Лиш не цурайся людей. Сприйми й нас з усіма гріхами нашими.

Тепер ми випили удвох. За всіх, хто цього пекучого літа прийшов до землі.

— Гримить, — мовила Софія.

Ми усі троє замовкли і чекали грому.

Його все не було й не було.

— Може, мені причулося?

Господар наповнив келихи і підсунув ближче до мене шатковану капусту.

— Звідки родом?

— З Дністра.

— З-під Карпат, напевне? Вимова не наша, не така, як у степовиків. Далеченько... І, напевне, з села. Авжеж, тепер у місті кожен другий з села... Зараз гримне. Тобі, хлопче, ще пощастило, якщо прийшов до землі у такі дощі. Хоч цього року й спека люта, але ж це вже третій дощ. Небо спокутує. Бачить, що люди й без дощів дають собі раду.

— Андрій тут з початку літа, — пояснила Софія.

— Е, приїхати міг давно, а от коли із землею звикся та полюбив її?.. Оранчук підвівся, підняв келих вище своєї сивини і слухав грім.

За ним підвелися й ми і так стояли, аж поки громовиця не вдарила десь зовсім близько. Ніби на сполох.

— Пиймо, — мовив старий.

Проте Софія не випила, а прочинила двері, вже аж на порозі зняла черевики і кинулася під дощ.

На тлі мерехтливого саява блискавиць я вирізняю її постать, що видається маревом. Змокла, з розпущеним волоссям, вона не підставляє дощеві руки і не танцює під ним,

як то водиться у дитинстві, а покійно приймає на себе прохолодні струмки. Долоні притисла до грудей і застигла у такій позі, ніби просила чогось у дощу і не могла випросити. Це мене розсмішило, і я крикнув перше, що спало на думку.

— Не проси: більшою не виростеш.

— Виросту!

— Виросте, — хитнув головою Оранчук, думаючи про щось своє.

Поки Софія переодягалась у сусідній кімнаті, ми сиділи за столом і говорили про дощ.

— Ми боялися таких злив, — казав я. — У нас землі мало. Поля на схилах гір, то дощі зносять родючий ґрунт у ріку. А як у Карпатах починають танути сніги, бувало, що й ріка з берегів виходить.

— У нас ні. Треба великого дощу, щоб напоїти цей степ. Але не зливи. Краще нехай з півдоби мрячить. Тоді земля вбирає вологу поступово, кожен корінець всмоктує її.

Нечутно увійшла Софія.

Мокре волосся спадає на рожевий светр.

Велика крапля поволі котиться чолом, проте дівчина чомусь не витирає її. Аж мені захотілося підійти до неї прийняти ту заблудлу краплю на свої уста.

Поглянув на Оранчука і відчув, що червонію.

Старий дивився кудись повз мене, але, однак, соромлюся свого бажання, нібито за ним криється злочин.

— У вас чобіт не знайдеться? Завтра поверну.

— Мої взуєш.

— Але ж там дощ, — натякнула Софія. А той немов оглух. — Ти лишишся у нас, поглянь, що там надворі.

— Певне, що лишиться, — схаменувся Оранчук, аж тепер зрозумівши, що я збираюся піти у Ройлянку. — Ми подивимося на кукурудзу, вона тут метрів двісті від хати. Має ожити, бо вже геть була ви— жовкла перед цими дощами. Стебло зсохлося.

18

Прокинувся з усвідомленням того, що запізнююсь на роботу.

Сів у ліжку, й одразу впали у вічі білі рушники над безликими образами. Тільки візерунки на них геть не схожі на ті, що їх вишивала мати. Напевне, в Оранчуків ці візерунки прижилися ще від їхніх пращурів.

Я швидко одягнувся і зазирнув до сусідньої кімнати. Софи нема. Старий сидить за столом і сотає на самотині свої безконечні думи. Він сидить на тому ж місці й у тій же позі, в якій я залишив його вчора.

Ми привіталися, і старий сказав, що Софія пішла до Кримчаків по вино. У них гарне біле вино, дуже схоже за смаком на "Шабське". Воно здавна вважається кращим на всю округу.

Потім дід зливав мені з великої кварти й оповідав, що поклав собі вибудувати душ, такий, як то вже є де в кого в Ройлянці. Але все ніколи. Він ніби відчув, що торкається найвразливіших струн моєї душі. Я страшенно люблю майструвати. І цю мою слабкість

завжди нещадно експлуатували друзі. Мої канікули минали серед купи залізня. З ранку до вечора я виправляв "вісімки" на колесах велосипедів, ремонтував мотоцикли або ж порався з електроприладами. Все, що малося на селі зіпсованого, згорілого й побитого, з першого дня моєї появи осідало у нашій старій клуні над самим Дністром, що правила мені за майстерню.

Мій проект був геніальним і простим. Старому довелося пожертвувати двома стовпцями, що мали піти на перекриття літньої кухні. Усе інше компонувалося з "місцевих матеріалів".

Дивитися на будівництво позбігалися сусідські хлопчачи. Шморгали носами, чухали п'ятами скусані комарами ноги і сперечалися, що з того всього вийде.

Я потис руку кожному з них, назвав своє ім'я й тактовно пояснив, що будуємо не ракетодром, а літній душ на два місця. Одне з них належатиме тому, хто знайде більш-менш придатну діжечку для води чи принаймні старі вагани. Коли повернулася Софія, ми сиділи в затінку клена і виглядали гінців. Старий бурчав, що просити в чужих та ще й через хлопців не годилося б. Проте змінити уже нічого не можна було. Обнишпоривши свої двори й погребі, хлопчачи почали шастати по чужих, залучаючи до операції все нових і нових претендентів на вільне місце. А я тим часом обмірковував, де б його роздобути хоч одну душеву головку.

— Що це ви надумали у неділю? — стурбовано запитала Софія.

— ДЛМ-два, — пояснив я. — Душ літній, модернізований, на два місця. Продаж квитків від восьмої до дванадцятої.

— Гріх у неділю... — і пішла до хати.

— Таки гріх, — почувач потилицю старий, бажаючи з честю відмежуватися від моєї фірми. — Біс із ним, з цим душем.

Учора Софія стелила мені постіль. Я стояв поруч, крадькома гладив її волосся і цим страшенно заважав їй. Але, яків дорозі, вона не вдалася до жодного жесту, який би перешкодив пестити її. І мені спало на думку, що вона так само спокійно сприйматиме пестоші будь— кого іншого. Вона ніби не усвідомлює їхнього значення.

Як я ліг, вона увійшла до хати ще раз. Поправила ковдру.

— Тобі зручно? — запитала.

— Зручніше не буває.

— Ну от, бачиш...

Деся у підсвідомості зблиснув страх, що на порозі може з'явитися старий, але це не допомогло. Я притяг її за руку до себе і відчув, як її щоча обпалює мені груди.

— Ти напевне ніяк не втямиш, чому вона пішла з секти? — увірвав солодкі мої спогади Оранчук.

— Їй потрібна сім'я, — відказав я. — Із сварливим чоловіком і плаксивими дітьми. Варто їй досягти цього, і вона знову подасться до своїх правовірних.

Набиває люльку і мовчить.

Він курить і мовчить, ніби хоче помститися тим мовчанням за мої слова.

— Її батько гадає, що то я збив її зі "шляху господнього". А я певен, що за

двоюридним братом потяглася. Може, чув колись: Вадим Оран— чук. Учений. В Одесі працює. Кажуть, вигадав якийсь новий спосіб визначення страшної хвороби. Добре, як селянин у науку йде. У нього натура міцна. Усе життя своє наодинці з землею, і завжди мусить бути сильнішим. І хитрішим. Сама природа вчить його, щоб ти знав. Гірко вчить, але надійно.

Сонце згасало.

Не сідало десь за обрієм, бо ще ранок, і не ховалося за хмари, а згасало.

Неначе на нову зливу...

19

Надвечір ми вибралися з Софією до лісу. Або, краще сказати, до того здичавілого саду, звідки її дід щоосені приносить дичок. Коли проходили невеличкою вуличкою, на нас дивилися, мов на молодят. Хутірець уже "все" знав, і йому не потрібно було жодних пояснень.

Піти туди нараяла Софія, і я відразу ж погодився. По-перше, хотілося побачити хоч який-небудь ліс, бо вже сумував за всім, чим віріаються у згадку наші прикарпатські ліси. Та й, одверто кажучи, хотілося побути з нею наодинці. У дідовій хаті я був ніхто: ні зять, ні жених, ні родич. Ця невизначеність тяжіла наді мною, і я почав нервувати.

Ми йшли схилом балки, на якому де-не-де випиналися із землі молоденькі ясенці і акації та в'юнилися понад жовтявими вирвами кущі терну. Ледь помітна стежка то щезала, то раптом з'являлася віріаною у кам'янистий ґрунт.

Було ще видно, коли ми дісталися першого лісового острівця і зупинилися перепочити.

Потім сиділи в густій висохлій траві, впершись плечима в порошокяве луб'я старезної груші, і мовчали. Мабуть, Софія вважала, що, залишившись наодинці, я остаточно розгубився, бо не пробував навіть обійняти її. І, можливо, в цьому була часточка правди. Але все одно розгубленість викликана не цим. Усі ці дні Софія була поруч. Вона не належала нікому, окрім мене. За її посмішку, за погляд, за ласку мені не треба було боротися. Принаймні так мені здавалося. Поміж нами не було жодної перешкоди, яка б завадила нам кохати одне одного. Але все це й справді прийшло занадто швидко й несподівано, і ми обоє розгубилися.

Я погладив її. Вона посміхнулася самими очима й пригорнулася до мене. Мені було занадто добре з нею, так добре, що я дозволив собі пригадувати історію Ярослава і Магди.

Я, немов у солодкому маренні, переносуюся думками до Чорного лісу. Дивно, що саме в ці хвилини я відчуваюся винним перед Ярославом за те, що мені вільно будувати взаємини із дівчиною як заманеться. Я постійно шукаю виходу з ситуації, в яку він потрапив тоді, влітку сорок третього. Я заплутався в тенетах двох прагнень: остаточно схвалити його вчинок або ж остаточно засудити. Десь у глибині душі відчував, що, привівши Магду до загибелі, він вчинив не гідно мужчини, виявився не кращим за зрадників. Проте, коли я зважаю на завдання, яке Ярослав мав виконати, у мене не стає мужності запламувати його совість тим страшним звинуваченням. Міг би радше

припустити, що він щось приховав від мене. Але в таке важко повірити. Коли б мав гріх за душею, не став би через стільки років ділитися цією історією з незнайомим парубійком, який навряд чи вміє зарадити навіть співчутливим словом. Люди, що вчинили злочин, не зважаться на таку одвертість.

...Після того як Ярослава попередили, щоб нікуди не відлучався, бо ось-ось має закінчитися нарада у командира і той хоче зустрітися з ним, все значно ускладнилося. Любич не міг збагнути: пов'язане це попередження із вчинком Магди чи їхня розмова стосуватиметься чогось іншого. Коли Корінний наказав йому стежити за Магдою, Ярослав ще був певен, що вона ворог і це — чергова перевірка. Але потім сталося незрозуміле. Вночі Магда зникла з табору А коли вистежував її, помітив Златов. За ким же стежив Златов: за ним чи за нею? Сидячи в малесенькій, нашвидкуруч виритій землянці, він гарячково прикидав можливі варіанти, намагаючись розплутати цей гордіїв вузол, бо передчував, що на одному з невидимих кінців його — чиясь смерть.

"Отже, якщо Златов до цього часу не повідомив про нічну втечу Магди, то він або чекає, поки це зроблю я, і в такий спосіб перевіряють мене на лояльність, або ж сам зневірився у справі, якій служить, і використовує нічну зустріч, щоб знайти в моїй особі співника. Але перед цим мусить переконатися, що мені можна довіряти. Якщо ж він повідомив, але дівчину до цього часу не взяли під варту, то цей спокій у таборі знову ж таки працює проти мене, бо триватиме до того часу, поки я не доповім про наслідки свого вистежування".

Всі ці припущення не так хвилювали б Ярослава, якби знав, хто ж насправді ця Магда. Якщо її взяли у загін, то, певно, вона мусила якось "зарекомендувати" себе перед гестапо та поліцією. А коли так, то або ж вона, незважаючи ні на що, все-таки працює на радянське підпілля, або ж є затятим і хитрим ворогом, і ці її любощі з ним і нічні походеньки — не що інше, як звичайна приманка.

Так він, здається, передбачив усі можливі варіанти, і, напевне, якийсь із них відповідає дійсності, але який?

У роздумах минуло близько двох годин. Ярослав навіть не визирав із землянки. Знав, що за ним все одно стежать і втекти не дадуть. Та й утікати поки що було недоцільно. Куди, в який ліс піде загін, він так і не дізнався, а ризик є завжди. Знав, на що ішов. Загін перекинуть у інші краї, і він, маскуючись під партизанський, кривдитиме населення, щоб знеславити партизанів, інформуватиме фашистів про дислокацію інших загонів.

Його думки розвіяв Златов. Він постав на порозі землянки, пильно подивився на нього й буркнув: "До командира".

— Якесь завдання? — запитав Ярослав швидше для того, щоб заспокоїтися, бо знав, що Златов нічого путнього не відповість. Але той взагалі промовчав. Усе, що міг сказати йому, сказав отим поглядом. Ярослав переконався, що погляд цей належить ворогові. "Корінний знає все", — подумав тоді Любич, ідучи до землянки командира "хортів".

На якусь мить я відриваюся від спогадів і намагаюся збагнути, що ж то був за

погляд, за яким Ярослав міг визначити, з ким має справу. А може, Златов тому й вдивлявся так пильно йому у вічі, бо чекав, що Любич мовчатиме про нічні походеньки Магди? Ярослав не став розводитися про цей погляд. Але, може, саме в невірному витлумаченні цього погляду й криється помилка Ярослава? Якщо тільки вона була, та помилка.

Корінний зустрів його люб'язною посмішкою. І ця посмішка була єдиним, чого Ярослав так і не міг збагнути. Він сам був свідком, як Корінний після винесення вироку підійшов до приреченого, літнього чоловіка, й, поклавши йому руку на плече, мовив, доброзичливо посміхаючись: "Все це були жарти. Ми тебе трошки полякали. Ходімо зі мною". І той повірив. Він ішов поруч свого ката і зазиравав у його усміхнені очі. І теж посміхався. Посміхався навіть тоді, коли той зупинив його біля дерева і відійшов на кілька кроків. Той чоловік був немов заворожений. Навіть коли побачив у руках Корінного пістолет, не міг, сердешний, повірити, що людина з такою батьківською посмішкою здатна пустити в нього кулю.

Тож, викликавши Ярослава до себе, Корінний дивився на нього саме таким доброзичливим поглядом і тихо, надзвичайно тихо і трохи стомлено запитав: "Ну, як там Магда ? Сподіваюсь, все добре?"

Можливо, він помітив, як Ярослав зблід, бо брови його звелися на перенісці, і він запитав: "Погано почуваєшся? Прихворів, може?" Ярослав і через тридцять років міг поклястися усіма святими, що не вловив за тими запитаннями нічого підозрілого. Той запитував так, як може запитувати лише рідний батько. А Ярославові бракувало Злато— ва. Той не вміє приховувати своїх почуттів, і по його реакції він напевне ж розгадав би секрет усієї цієї сцени. Але Златов лишився за дверима. А запитання поставлено, і він мусить відповідати.

— Вночі вона відлучалася з табору, — твердо проказав він.

Корінний знову посміхнувся тією ж принадною посмішкою і здивовано перепитав:

— Уночі? О, то, може, вона в своїх жіночих потребах, га?

Це було мовлено з такою щирістю, що Ярославові відлягло від серця і він схвально закивав головою, мовляв, так воно, мабуть, і було.

— Але чомужти до цього часумовчав? — продовжував далі Корінний. — Якби я тебе не викликав, ти так і промовчав би?

— У вас була нарада. А я трохи заспав. Стомився вночі. — Блакитні очі Корінного округлилися і дивилися на Любича з незбагненим у цій ситуації замилюванням і подивом.

Вийшов з-за недбало збитого столу, трохи постояв проти Ярослава, далі видобув з кобури пістолет і тицьнув йому в руки.

— Ну, то ходім. Зрозуміло, що жінка є жінка, ніякої кривди заподіяти вона не могла. Але наказ порушила, то й треба карати.

За дверима їх вже чекав Златов. Він штрикнув зухвалим поглядом Ярослава і, злегка поклонившись своєму господареві, проказав: "Вона біля болота. Пере в джерельці своє манаття".

Ярослав зрозумів, що він підслуховував їхню розмову. Тепер сумнівів не було: якби для Корінного Магдині мандри виявилися несподіванкою, то перш за все він влаштував би допит, щоб з'ясувати, куди вона ходила і які це могло мати наслідки для їхнього загону. Отже, це — чергова дія із заздалегідь спланованого спектаклю. Його елементарно перевіряють. За тих обставин він не мав змоги розмірковувати, яку роль відведено самій Магді. Важливо було, що насправді їй нічого не загрожує, і від успіху сцени залежатиме не її, а його доля.

Краєм ока помітив, як Златов видобув револьвер і пішов трохи збоку, ніби вів його під конвоем. І це лише підсилило впевненість Ярослава у своїй версії. Він негайно перехопив лівою ремінь поближ— че до кобури, яку завжди носив спереду справа. Якщо йому пощастить, то, в разі чого, матиме в руках два пістолети і це дасть йому певні шанси на порятунок. Але надалі події розвивалися з блискавичною швидкістю. Вони підійшли до струмка, і відразу ж з-за чагарників вийшли ще кілька "хортів", які напевне були там у засідці. Побачивши увесь цей гурт, Магда зойкнула і кинулася до болота. Услід їй пролунало кілька пострілів, але, мабуть, швидше для того, щоб зупинити її, бо не поцілив жоден.

— Вернися! — крикнув Ярослав. — Магдо!

Він озирнувся на "хортів" й аж тепер помітив, що вся зброя їхня націлена не на жінку, а на нього. Вони чекали, що йому зрадять нерви і він відкриє вогонь по них.

Мабуть, так воно й сталося б, якби раптом на болоті не пролунав постріл. Усі завмерли від несподіванки. Напевне, й справді ніхто не здогадувався, що Магда потаємно носила той мініатюрний пістолет— тик, бо Корінний заскреготів зубами й, обігнавши Любича, кинувся до болота. Але це вже не мало сенсу. Трясовина пожадливо всотувала в себе чергову жертву.

Невідомо, де, в яких закапелках душі цього вбивці заройлося людське сумління, але Любич добре бачив, що несподівана розв'язка вразила й Корінного. Мабуть, не сама смерть, а те, що він виявився не виконавцем, а лише свідком. Минуло кілька хвилин, перш ніж він опам'ятався. Підійшов до Ярослава, тремтячою рукою вирвав свою зброю голосно, щоб усі чули, проказав:

— Вона своє знайшла. А тобі дякую, що вчасно викрив її. Можеш пожалкувати, що не дала змоги пристрелити себе.

І на обличчі його вимальовувалася все та ж сама лагідна посмішка.

Незабаром Любич, виконавши свою місію, потай уночі залишив табір і на світанку, вже в складі партизанського загону, винищував "хортів". На жаль, ні Корінний, ні Златов, ані двоє інших наближених командира живими їм до рук не втрапили. А тих кілька, що здалися, про таємницю появи в загоні Магди нічого не знали, бо їм і не належало це знати. Зрадників, яких Корінний вже встиг позасилати у невеличкі загони, з допомогою Любича теж досить швидко викрили, але й вони мало що знали про історію створення загону. Розповідати одне одному свої біографії та називати справжні прізвища "хортам" категорично заборонялося. Таким чином, єдиною людиною, яка достеменно знала трагедію цієї жінки, лишався сам Ярослав...

Тепер, коли зі мною Софія і ми сидимо біля невідомо яким дивом уцілілого серед цього степу лісового острівця, я відчуваю досить щасливим і забуваю всі прикромі, з якими тільки міг коли-небудь зіткнутися. І щоразу, виправдовуючи або засуджуючи Ярослава, я шукаю розгадки таємниці Магди і можливих шляхів до її рятунку. Я уявляю на її місці Софію і вибухаю до неї нестримною ніжністю. Софія теж була для мене загадкою. І її я так само міг би втратити через якийсь непевний крок.

— Я думав про тебе, — кажу я їй, підводячись з-під груші. — Якщо не віриш, брехатиму тобі надалі до кінця життя. І ще одне — я не хочу, щоб ти була віруюча.

— Чому?

— Тому, що ми всі добре знаємо, чим кінчається життя. Безглуздо марнувати його на молитви про щасливе потойбічне життя, коли й дитині ясно, що його не існує. Моління — це людська нищість. А я не хочу знати, що ти така...

Щоб назвати ці насадження лісом, треба мати добрячу фантазію. Ми поминули ріденькі, під лінійку висаджені рядочки ясенців, кожен третій з-поміж яких або не прижився, або був понівечений.

Я завжди сприймаю ліс, як щось стихійне й хаотичне, недоступне розумінню людини і непідвладне її волі. Навколо нашого села старовинні ліси, що одвіку розросталися поза волею людини і навіть всупереч їй. Вони намагалися поглинути село і кожне беркутянське поле, той відвойований у пралісу клаптик землі, що став цвинтарем кореневищ. З тими лісами було пов'язано безліч легенд. Вони врятували беркутян у страшні роки воєн, годували у голод, зігрівали в морози, поїли і давали спочинок у спеку. Тому лісочки, що проглядаються з краю в край і по яких мандруєш, немов поміж тинами, викликають у мене тільки співчуття і розчарування. Як то буває завжди, коли несподівано натрапляєш на щось штучне чи фальшиве.

Проте, здолавши глибоку вирву, ми, на мій подив, опинилися в чудовій місцині, що нагадувала найкращі куточки наших лісів. Поміж двома пагорбами з десятків старих крислатих дубів обступили невеличку заболочену річечку. Степовий вітер не сягав сюди, й поміж деревами залягло стільки листя, що ми йшли немов по м'якому килиму.

— Отутмені й справді подобається. Я навіть не припускав, що десь серед степу може бути таке диво.

— Бач, а ти не хотів іти, — з сумом промовила Софія.

— Я не хотів?!

— А то хто ж?

— Щодня я тільки про це й говорив.

— Тоді, мабуть, не зі мною...

Я замовк. Сперечатися з нею марно. Софія стає земною, і тоді мені жаль, що в ній лишається все менше тієї загадковості, яка так приваблювала мене.

Нагрібаю ногами велику купу зчорнілого листя й горілиць падаю у нього.

— Нарешті я дома.

Софія стоїть на березі. Вона так і не змогла збагнути, з якого дива я влігся на цю купу.

— Ти навіть не здогадуєшся, яка це насолода: лежати в листі й дивитися на верховіття. Ледь-ледь похитуєш головою, і здається, що дерева танцюють. А примруж очі — відразу опиняєшся в наметі. Не забудь розбудити мене рівно опівночі.

Вона походжає понад річкою, нудиться, позираючи на мене, але не наважується примусити мене встати й піти звідси. Не знаючи, як їй поведеться, вона підходить все ближче і ближче. І щоразу, коли, ступивши кілька кроків, вона зупиняється й безпорадно дивиться на мене, я шепочу:

— Підійди до мене. Не бійся, підійди...

20

Розмірковуючи над долями Ярослава і Магди, я й гадки не мав, що мине два дні і я сам стану свідком випробування, яке випаде на долю людини, значно ближчої мені. Те, що сталося, примусило мене потім більш чуйно поставитися і до їхньої трагедії.

Якось само собою склалося, що ми з Федором Лачуком стали шефами двох хлопців, які щойно повернулися до радгоспу з курсів механізаторів. У радгоспі з дня на день чекали нової техніки. Але з нею чомусь затримувалися, то хлопців тимчасово посадили на старі ДТ-54. Кілька вечорів ми провотузувалися разом з ними біля тих "де— тешків", а коли зрештою вдалося їх відремонтувати, виїхали з хлопцями в поле.

Трактори працювали добре. Ми захопилися. Вже геть стемніло, але повертатися в село не хотілося. Врешті-решт домовилися, що робимо по останній борозні й на цьому закінчуємо. Так і було б, якби не помітили раптом, що на сусідньому полі, неподалік від загінки пшениці, яку не встигли скосити, зайнялася купа соломи. Коло неї нікого не було. Нікого. А вона зайнялася так, мовби то тліла сама земля.

Ми зупинили трактори і якусь мить дивилися на те степове вогнище і не могли повірити, що воно виникло тут серед нічного поля, в якихось двохстах метрах від нас.

Висадили хлопців з машин і наказали чимдуж бігти до села. А самі погнали до вогню. Село у долині за пагорбами хтозна-коли там помітять вогонь, та й ризикувати чотирьом не було рації.

"...Але я тебе витолочу. Я тебе, небого, з півполя витолочу, а на другому хліб лишиться. Мусить лишитися!"

Плуг підняв, бо на оранку вже не мав часу. Лиш крутнув трактором раз, удруге, втретє. Аж хмара розпеченого пилу здійнялася над полем і змішалася з димом.

"Тут уже не горітимеш, бо нема чому. Хіба що земля займеться, то я землю гасити не годен..."

Вогонь розтікався полем, немов кривава ріка, що вирвалася з берегів та й тепер свавільно нуртувала на рівнині.

Видавалося мені, що та ріка ще раз кине на мене палючу хвилю і я щезну в ній. Разом із трактором, пшеницею і окрайцем неба, яке ще прозирало до мене рогами закіптюженого місяця.

"Та я цигарку за п'ятим сірником ледве припалюю. А ти гориш так, ніби тебе хто нафтою полив", — докоряв я. Але поле того докору не сприйняло. Вогонь обійшов мій трактор зліва. А вітер завернув його на схил долини й погнав аж до машини Федора

Лачука.

Я подумав, що було б добре, якби він звернув ще лівіше, до ставка. Цей шмат поля все одно не врятуєш. Головне, щоб вогонь не перекинувся за ту межу, що проорював неподалік від мене Федір. А йому потрібно було переорати цей клин хоча б у дві борозни.

Кидаю машину на вогняне лезо.

Запустив плуг, але не глибоко, так, аби лиш повалити стебло та прикрити його скибою.

"Я тебе притримаю, доки Федір круг обійде, — й по всьому. Але ж то не близький світ: обійти круг..."

Мерехтлива плахта вогню вистелилася на чорній стіні від землі до неба. Полум'я кілька разів лизнуло кабінку, але вогонь вдалося збити. Лиш палаючі колоски падали у кабінку й розсипалися біля моїх ніг маленькими брунатними зернятами.

А дим уже роз'їдає очі, і вони сльозяться. Мені нема коли витирати їх. Сльозини напливають на повіки і закипають там пекучими кульками...

То була хвиля розпачу. Все видавалося марним і безглуздим. Серед цього виру вогню я бачив себе безпомічним та мізерним, як гнила тріска на бистрині. Але машину зупинити не міг, бо від мене до Федора й далі — хліб.

"Швидше, Лачук, швидше... — промовляю так затято, ніби він спроможний розчути бодай слово. — Спелить і до ранку розвіє..."

Я вже бачив Федорів трактор. Здавалося, що він іде занадто повільно. Тоді я готовий був поклястися, що машину можна гнати швидше.

Лачук прокладав другу борозну, і ми йшли назустріч один одному. Ми були вже зовсім близько, як раптом вогонь досяг його кабінки.

Не знаю, що сталося, лиш бачу, що трактор Лачука звернув на вогонь і пішов у ньому, полишаючи за собою червоно-чорний слід розораного попелища. Куди він?!

"На-за-а-ад!"

— На-за-а-ад! — крикнув щодуху.

Він не чув. Він не міг чути мене. Але я кричав від люті. Я проскочив вузьку смугу вогню і по випаленому понісся навперейми.

— Федоре, назад!..

Я кричав зі всієї сили. Але трактор ішов до ставу і вже важко було вірити, що Федір ним керує. Бо він не божевільний. Він підняв би плуг і не йшов би просто на вогонь. Це було самогубством.

Здавалося, що розпечена машина сама шукає рятунку. Знайти його вона могла лиш серед невеличкого ставу, що прилягає до поля. І вона використала цей шанс: потяглася до води...

Вогонь лишився позаду.

Наздоганяючи трактор, я вхопив грудку землі й ударив нею в палаючий бак. Ще й ще раз. Глина збивала вогонь, та це вже не рятувало нас, бак міг вибухнути щомиті.

Скочив на крило.

Федір лежав на тліючому сидінні, й одяг його тлів разом з тілом.

Зірвав з себе піджак, кинув йому на груди й обхопив руками. Трактор, звичайно, можна було б зупинити, але мені спало на думку, що тоді я не встигну віднести Федора так далеко, щоб врятувати від ви-

буху. Вибравши мить, зіскочив разом з ним і потяг його по землі до найближчого вибалка.

...Вибух розлігся, як трактор упав з кручі у ставок. Але мене засліпив не він, а два спалахи фар, що несподівано виринули з-за пагорба та й тепер краями ніч навпіл якраз у тому місці, де були ми з Федором.

21

Того вечора хлопці одягли костюми, позав'язували куплені на всіх Іоном Борзяну строкаті краватки і подалися до клубу, де мав виступати архітектор з одеського проектного інституту.

З сусідніх бригад лупали на них очима. Не могли зрозуміти, що то за новина, що мадьярчуки повбиралися, немов на весілля. Тільки самого Мадьяра десь не видно.

Усі задні лави у клубі зайняла сільська молодь. А десь посередині повагом зсідалися докупи сиві діди. Вони прагнули почути нарешті від самого архітектора підтвердження чуток, що ось уже рік хвилюють село. Зводилися вони до того, що селище Прилиманське повинно стати містом, одним з районів якого буде і їхня Ройлянка. Одні вірили, інші вважали, що то чергова побрехенька, але чутки так прижилися, що без них уже не могла обійтися жодна розмова. Бурхливі дебати з цього приводу точилися і тепер.

— Ага, вони гадають, що хліб їм на асфальті родитиме, — голосно проказував котрийсь із дідів. — По три стеблини з кореня.

— Землі вистачить, — заперечували йому. — Що не колгосп, то пів Європи. А міста потрібні. Одинадцятиповерховий будинок вибудують й усю Ройлянку вселять. Вважай, що гектарів п'ятсот вже вивільнилося. Ходять чутки, що тут, на лимані, й порт буде.

— Вони гадають, що на асфальті... — провадив своєї той, перший, мабуть, не розчувши заперечень, бо надто вже заглибився у свої роздуми. — Чоловікові на таке приходить, що вже й степової билинки ніде буде побачити.

— І запаху гною почути... — докинув хтось із сільських лобуряк. — Нанюхайся, діду, поки є змога.

— Гній хлібом пахне, щоб ти знав!

Сумніви й передчуття роздирали душі старших людей навпіл. Бо завтрашній день ламав віковичний сільський побут, відривав від землі й кидав у непокійливу міську круговерть.

Наші хлопці в розмову не втручалися. Але Балюков, який терпіти не міг сільських снобів, все-таки підійшов до отого язикатого, що бубонів щось старому про гній, і нагадав, що той розмовляє зі старим чоловіком, а старші шанувалися навіть у первісних. Той щось просичав у відповідь, але Іван не бажав вислуховувати його, мовчки всівся десь у третім ряду. В Балюкова був день народження. Він зберігав це у

таємниці, не втерпів лише надвечір, коли нас з Лачуком вже не було в гуртожитку. Псувати собі настрій суперечкою з місцевими хлопці не хотіли. Та й це буде не в Івановій характері. Вони вирішили послухати лекцію бо в селі, окрім старих кінострічок, годі було сподіватися якоїсь розваги; а потім піти й окропити новонародженого сухим бессарабським вином.

Я вже казав про своє ставлення до Балюкова, але варто розповісти про цього хлопця докладніше. Він приїхав на будову зі Львова, містечка, що десь під Курськом і яке ми вперто плутали із Львовом. Якби ми не знали, що батько і дід Іванів були залізничниками, то вважали б, що він виховувався в родині науковців чи принаймні вчителів. Але насправді він закінчував вечірню школу робітничої молоді, працюючи у будівельній бригаді, і закінчив — я взагалі чую про таке вперше — із золотою медаллю.

За всіма канонами життєвої логіки він уже мав навчатися в інституті. Принаймні на заочному відділенні, хоча таку форму підготовки фахівців він вважав узаконеним окупаційним. Іван привіз у пошарпаній валізці папку, в якій зібрано 63 статті про секрети будівництва всіх епох. Це я знав точно: їх 63, і двадцять шість з них — іноземними мовами. Перекладає їх Іван, озброївшись словниками і старанно виписуючи російські слова над кожним іноземним. Я не розумів, правда, навіщо тратити стільки зусиль. Іноді я навіть підсміювався й називав його "архіваріусом". Але десь у душі я все-таки захоплювався ним, хоч і не бажав признаватися в цьому. Іван фанатично вірив у покликання будівельника. І мав у сто разів більше право називати цю будову своєю, ніж усі ми. Більшість із нас — випадкові люди. З тим самим успіхом ми працювали б у шахті, на торфодобудові чи займалися б промислом раків в Ялпузі, озері, що неподалік від нас. Ми не відчуваємо, що професія будівничого є для нас кривдою.

Не буду багато розводитися, як проходила лекція. Тим паче, що про подробиці я і сам дізнався від хлопців. Але там сталося таке, що варто переповісти.

Архітектор довго й старанно розповідав про особливості проекту нового міста з будинками у дев'ять-дванадцять поверхів. Зупинився на перспективах розвитку його промисловості, але про порт навіть не згадав. З усього видно було, що його і не збиралися будувати.

Проте Іванові проект не сподобався через іншу обставину. Ним не передбачалося будівництва в майбутньому місті жодного громадського гаража. Улучивши хвилину, він попросив слова й, оперуючи пророкуваннями соціологів щодо кількості зростання легкових автомашин на тисячу населення, довів, що без цієї "дрібнички" говорити про сучасне місто як таке неможливо. Так само, як нераціонально захоплюватися у Буджацькій степу склом і бетоном, що вже стало набридливим штампом в архітектурі. Улітку людина почуватиметься в таких будівлях, мов у парнику, а взимку, коли в степу віють крижані вітри й температура може сягати двадцяти п'яти нижче нуля, постане проблема посиленого опалення. Розгорілася суперечка. Кажуть, що Іван не так вплинув на архітектора своїми аргументами, як незворушністю. Володіють же люди таким дивовижним даром: зберігати спокій у найзапальніших суперечках і тим доводити супротивника до істерики. У цій справі Івана можна вважати класиком.

Мало хто й помітив, як в розпалі суперечки двері клубу відчинилися і на порозі постала Катерина Гудзяк. Кілька хвилин вона стояла мовчки, неначе дослухалася, про що вони там сперечаються, а коли обоє замовкли, прихилилася до стіни і неприродно голосно, так, ніби виривала з себе по слову, мовила:

— Лачук згорів. У тракторі...

Це розчув кожен. Але минала хвиля, друга, а люди скам'яніли. Занадто вже невірогідним видався їм зміст цих слів, занадто далеким від того, про що тут йшлося.

Змокле волосся дівчини спадало на обличчя і висихало на тремтячій підборідді. А повіки вже зчервоніли від сліз і спухли.

* * *

Коли людина нічим не може зарадити, в неї прокидається настирне бажання просто побачити все, що скоїлося, власними очима. І цього права вона домагається з такою ж впертістю, як і права на саму допомогу. Хлопці кидалися з двору в двір, намагаючись знайти хоч якийсь засіб попівидше дістатися до Прилиманського. Бігти за село, де стояли машини будівельників, було занадто далеко, та й навряд чи знайшли б там когось із водіїв. Розшукувати начальство, щоб дозво— лило взяти радгоспну машину — теж здавалося справою марудною. Вихід знайшов Кобзач. Він згадав про Петра Краєва, чоловіка нашої майстрині. За кілька днів до того ми усі гуртом "повертали до життя" його старенький куплений у когось після аварії "Москвич". І дуже вчасно. Тієї ж ночі довелося відвозити ним дружину до пологового будинку. Тепер міг виручити лише він.

Ян і Балюков увірвалися до хати, коли Петро спокійно вечеряв і гадки не мав про якийсь клопіт.

— Де машина?! — крикнув Ян з порога.

— Машина?

— Де, питаю?! — гаркнув Ян так, що ложка дрібно затремтіла біля самісіньких Петрових вуст.

— У гаражі, — відказав він і, трохи помовчавши, додав: — Звечора булатам...

— Виводь і негайно до лікарні!..

— Марія?! — вжахнувся Краєв.

— Не Марія, а Лачук. Та кинь ти цю ложку! Лачук згорів. Жени до Прилиманського.

Ще нічого до пуття не розуміючи, Петро боком прокрався повз хлопців й, озираючись на них, чекав, що от-от розсміються й усе виявиться жартом. Але розлючений Ян наступав Петрові на п'яти, а коли той відчинив ворота, заскочив і випхав машину аж за двір.

— Жени! — крикнув, падаючи на заднє сидіння. І Петро погнав. Розбитою степовою дорогою, навпростець, аж туди, де за кількома пагорбами мали з'явитися вогні Прилиманського.

до голови так, що чорніли лише обвуглені вуста.

Він лежав у палаті на два ліжка. Мабуть, у тій, де завжди лежать безнадійні. Якби мене поклали туди цілком здоровим, я захворів би тільки від гнітючого вигляду цієї кімнатки з нестерпучо білими простирадлами. Коли б Федір усвідомлював, де він і що з ним, я б таки настояв, щоб його негайно перенесли кудись межи людей, бо він теж не здатний витримати тишу і чистоту цієї провісниць моргу.

Довго залишатися біля Федора нам не дозволили, то ми тинялися коридорами, не перемовляючись один з одним жодним словом, немовби халати повідчувували нас і робили ворогами.

Зовсім молодий лікар, може, років на два-три старший за мене, вийшов з палати й кілька разів пройшовся коридором, замислено дивлячись собі під ноги. Я поглянув на нього і, вражений, зупинився. Обличчя його видалося цілком спокійним, навіть дещо безтурботним. Лікар відчув на собі погляд і підвів голову. Тепер я роздивився його обличчя трохи краще й побачив, що воно дуже бліде і на ньому вимальовувалася не безтурботність, а безсилля і безнадійність.

— Я знаю, що в таких випадках потрібна шкіра, — підходжу до нього впритул. — У мене метр дев'яносто. На двох вистачить.

Лікар стомлено глянув на мене потьмареними очима й здається, нічого не втямив.

— Шкіру... — торкнувся я пальцями шкіри на своїй долоні. Нібито хотів порозумітися з іноземцем.

— Як ваші руки?— зиркнув він на забинтовані долоні.

— Дурниці, трохи щемить. Я не це мав на увазі. Ми дамо шкіру. Скільки потрібно.

— У нього рідні є?

Я стелю плечима. Яке це має значення? Хіба шкіра потрібна від рідних? Щось я такого не чув. Цей лікар, напевне, божевільний. У всіх є рідні. Навіщо запитувати про це зараз, коли дорога кожна мить? Якого дідька він взагалі походить тут, а не стоїть біля хворого?

— То є, питаю?— нагадав про себе медик.

— Як із шкірою?— грубо увірвав я, бо мене вже дратував його спокій і теревені.

— Хвилиночку, він ще говорив. Запитав, що з трактором, — спохмурнів лікар, мабуть, почувуючись ображеним. Він хотів звести мову на щось інше.

— Вибухнув. Елементарно так, на тріски... — із злістю проказав я, поглядаючи на хлопців, що вже зацікавилися розмовою і підступали трохи ближче. — Списана таратайка. Не варто й говорити про неї, — додав я. — Шкіра...

— Та що ви, мов папуга: "Шкіра, шкіра!.." — визвірився на мене лікар. — Я здер би свою, якби це мало сенс. І, ради бога, дайте мені спокій!

Мене вдарило цими словами, мов струмом. З презирством глянув на цього шмаркача й відвернувся. Лікар був низенький і проти мене виглядав ображеним хлопчиськом. Як на лікаря, він видавався мені занадто безпомічним і, я б сказав, жалюгідним. В критичні хвилини такі слинявці завжди виявлялися боягузами або ж елементарними нездарами. А втім, все це могло бути й несправедливим щодо цього

чоловіка. Не виключено, що він поставав таким у моїм сприйнятті тому, що я нервував.

Кобзач з Балюковим прослизнули в палату і схилилися над Федором, сподіваючись почути хоч би легенький стогін. Ми ж з лікарем стояли один проти одного, немов півні.

— Він увесь обгорів, — мовив лікар. — Увесь! У вас що, нема очей, і ви не бачите цього?!

— Тому я й кажу!..

— Казати ми всі уміємо. І в цьому наша біда.

Він зміряв мене поглядом, сповненим невимовного співчуття, й пішов геть. Усім виглядом своїм він підкреслював, що не бажає більше витратити час на марні розмови.

"Утікаєш, — думав я із злістю. — Це найлегше: сказати, що йому вже нічим не допоможеш, і втекти. А ти спробуй!.."

Проте я переборов себе. Подався слідом за лікарем з таким почуттям, ніби той ось-ось має змінити гнів на ласку. — І тоді щезне ця проклята безнадійність, і ми почнемо рятувати Лачука по-справжньому, як воно й має бути.

— Він живий, — долинуло до мене мовлене Яном Кобзачем.

Ці слова примусили мене здригнутися. Виходить, моя правда. Але лікар цього вже не чув. Неприродно низько схилив голову і, навіть не глянувши на мене, зайшов до якоїсь кімнатки.

Тоді я кинувся назад до палати Федора. Кинувся так, мовби збагнув, що допомогти йому можу лише я. Але не встиг. Звідти вийшла сивоголова жінка і, ні до кого не звертаючись, мовила своє лікарське: "На жаль..."

23

Відтепер поспішати кудись видавалося безглуздим.

Ми взяли в машину Ярослава Ващука, довгов'язого хлопчину, на тракторі якого Федір пішов у вогонь, та й поволі рушили до траси. Машина з керівництвом радгоспу ще трохи постояла біля воріт, неначе у хвилині мовчання, і теж вирушила слідом за нами.

За моєї пам'яті ще ніхто з близьких мені людей не вмирав. То, може, тому я сприймаю загибель Федора так боляче. Моя доля була на тій самій грані, що і його. Але мені нічого. На жаль чи на радість, але нічого. Якщо, звичайно, не зважати на кілька невеличких опіків на руках і ногах. Може, тому жевріє у мене почуття провини.

Тепер я знаю, що все склалося б не так, якби поривом вітру не кинуло в обличчя Федору сніп полум'я і не засліпило його. Тому трактор і пішов через вогонь. Лікар тут мав слухність: біль в очах, мабуть, паралізував його на якийсь час. І навіть якби він лишився живим, то був би сліпим. Мій батько завжди боявся каліцтва більше, ніж смерті. То він, не боячись взяти гріх на душу, сказав би, що Лачукові ще й пощастило. Така, виходить, жорстокість життєвої правди.

Більшість філософських сентенцій, породжених століттями, зводиться до сприйняття і витлумачення смерті. Може, це тому, що ми страждаємо від втрати близьких нам людей. І передчуття власної смерті неспроможне викликати більших мук, ніж скорбота.

"Збережіть хоч би пам'ять про нас, іми нічого не втратимо, пішовши з життя", — пригадав я давно почуті від когось слова, мабуть, цитату. Якщо у цьому є хоч краплина істини, то усі ми ще багато можемо зробити для Федора...

— Чому ти мовчиш?! — визвірився раптом Ян Кобзач на Ващука. — Де ти був, коли він горів?

— Облиш хлопця, — заступився я. — Він ні в чому не винен. І не час зараз про це.

— То нехай не мовчить! — затявся Ян.

— Стримуйся, — мовив Іван, ні на кого не дивлячись. — У такі роки люди вже воювали і бачили тисячі смертей ще жахливіших, ніж ця. І безглуздіших. Все-таки він — за народне добро... Аце теж багато важить.

Він правий. Мені не раз спадала думка з тих, якими не поділишся з ближніми, аби не виглядати ідіотом. Смерть на висоті двох кілометрів над землею нічим не краща, ба й ще менш почесна, ніж, припустімо, на двох тисячах. Та коли гине пілот літака, — а скільки їх гине по всьому світі мало не щодня, — це сприймається усіма нами, сторонніми людьми, як сумна звістка, не більше. Але варто цьому пілотові пересісти на космічний апарат, як його доля миттю стає причиною хвилювань мільйонів людей, а його смерть — трагедією цілої планети. Тут уся справа у нашому сприйнятті людської смерті. А воно завжди визначається вагомістю тієї справи, яку чоловік робив за життя.

— Він висадив мене з трактора, коли побачив, що горить, — наважився Ващук. — Я хотів лишитися з ним...

— Ну так, ти хотів, але в той же час слухняно зійшов. Ти, звичайно ж, не міг не послухатися, якщо він тобі наказав! — іронізує Кобзач. — Мені аж погладити тебе хочеться.

— Облиш, Яне! — втрутився я. — Я свого теж висадив. Ще добре, що побігли не в Ройлянку, а відразу в Прилиманське. Відстані однакові, але зметикували, що там є пожежники. За інших обставин це могло бути вирішальним. Правда, вогонь за смугу не перейшов, та...

— Ідіть ви під три чорти зі своїми премудрощами! — відмахнувся той. — Треба рятувати людину, а не колоски!

Виїхали за пагорб.

Вогняний потік нісся долиною і щезав за вигоном.

Я несамохіть здригнувся і пильніше вдивився у той потік. У долині палахкотіла світлом ліхтарів наша Ройлянка.

24

Я між маренням і дійсністю. Вижовклий пагорб над Трояновим валом видається мені сторожовою вежею. З його плескатої маківки сторожко вдивляюся у степову далечінь, немовби виглядаю когось із далеких доріг. Навіть квадрат соняхів на полі видається мені заціплю когортою вояків, що дісталися нарешті кордонів неосяжної імперії і знову застигли у німотнім ваганні перед незбагненністю чергового Рубікону.

Відразу за валом — виоране поле. Вітер зриває з нього хмаринки куряви і несе на мене. Деся під пагорбом слабне, однак видирається на маківку, аби зсипати пил на мої

ноги.

То він жменями носить на пагорб родючий ґрунт, щоб наступної весни вип'ялася на нім бодай якась билинка.

На тім краю поля ще нидіє жовта латка з якоюсь фіолетовою плямою...

Сьогодні врятований нами клин викосили. А вночі заорють. І все, що сталося там позаминулої ночі, люди сприйматимуть як химерний витвір розбурханої фантазії.

Ми два місяці жили з Федором в одній кімнаті. Поруч були наші ліжка і навіть місця за обіднім столом. А справжнє знайомство відбулося після його смерті.

Почалося воно тоді, як приїхала кореспондентка обласної газети. Вже під час першої розмови з нею я вжахнувся того, що мало знаю про Лачука, ба й про всіх інших з бригади. Журналістка відчула це і зрозуміла мою ніяковість, бо відразу ж дала мені спокій, а тільки попросила, щоб оглянув його валізку, може, знайдеться фотографія для нарису.

— Фотографуватися він не любив, — спробував був відмовити її від цього наміру. Мені страшенно не хотілося зазирати до його валізки, та ще й разом з нею. Мені здавалося, що в цьому є щось негідне.

— Хто з нас любить це?— зітхнула вона. — Життя примушує позувати — так що, може, нам пощастить.

Переді мною була літня, досить огрядна жінка, яка швидше скидалася на няню з дитячого садка, ніж на газетярку, і вигляд її чомусь настроював проти неї. Мені не вірилося, що вона може описати все так, як було насправді, і без зайвого сюсюкання. Про себе я теж майже нічого не розповідав, хоч вона й не дуже наполягала, бо вже передбачливо вивідала все у хлопців. Мабуть, бригадиром я вважаюся номінально, бо й уявлення не маю, що то за люди працюють зі мною. Хто вони? Які їх уподобання? Що їх примусило залишити свої домівки іприїхати сюди, упалючий степ? Хіба, може, я й не повинен знати всього цього? Чому я повинен лізти в душу кожному з них? Яким чином маю дізнаватися? Не примушувати ж кожного з них писати автобіографію та ще сповідатися мені усно! Отак знервовано розмірковуючи над проблемою, що несподівано постала переді мною, обережно викладав на ліжко речі Федора і відчував, що руки мої ледь-ледь тремтять. Від хвилювання, від пильного погляду цієї жінки, яка боїться пропустити найменший мій рух і чатує наді мною, мов шуліка.

— Фотографії у нього нема, — вперто проказую ще раз, валізка майже спустіла. — Я знав би про неї.

— Не думаю, — коротко відказала вона. — Дуже прошу, подивіться ще. Хлопці мають звичку запихати свої особисті напери на саме дно. Так надійніше. Не кожен цікавий добудеться до них.

Я виконав її прохання, але фотокартки й справді не було. Десь у душі я навіть втішився, що вийшло на моє, хоч відразу ж відчув, що втіха невчасна. Та все ж огляд був не марним. Ми знайшли лист, який несподівано відкрив для нас зовсім іншу людину, мало схожу на того Лачука, якого ми знали. То був лист-подяка від дирекції дитячого будинку з якогось села з-під Одеси. Судячи з листа, Федір виховувався в

дитячому будинку. А потім понад два роки переказував гроші на хлопчину, в якого загинули батьки, і за це дирекція дитбудинку висловлювала йому свою вдячність. Звати хлопчину — Костик Смо— ляненко. Лист ми перечитували кілька разів. Він обійшов весь гурто— жито к. А журналістка переписала його до свого записника, щоб потім використати в нарисі.

Дивовижно, що у свої роки я так і не навчився придивлятися до людей, з якими живу під однією стріхою. Може й справді я занадто захоплююся власною персоною і через те не помічаю, що діється навколо?

...Сьогодні я працюю на крані. Навіть коли зволікаю якоюсь операцією, хлопці не покрикують, як то завжди робили, коли тут сидів Федір, і взагалі воліють не поглядати у цей бік. Мені не пощастило найбільше, бо не можу забути Лачука ні на мить. Здається, дитинство закінчилося, і час рахувати втрати. Першою стала Магда, жінка, якої я ніколи не бачив і яка цілком годилася б тепер мені в матері. Цю втрату я поділив разом з Ярославом. Другою — Лачук. Але цієї втрати вже не здатен поділити зі мною ніхто.

Десь над обід приїхала та сама газетярка. Дізнавшись, що працюю на місці Федора, вона зачудовано оглянула машину, мовби хотіла віднайти на ній якісь сліди подвигу її господаря. Потім сіла в кабінку й посиділа якусь мить поруч мене. Мене вона, здається, не помічала. Замислений погляд її блукав десь у далечині. Мабуть, я порівняв би її поведінку з поведінкою наївної дівчинки. Але Балюков витлумачив по-своєму: "їй не віриться, що людина, яка здійснила подвиг, могла день за днем просиджувати в такій ось машині, у якій героїкою й не пахне. Напевне, намагається увійти в образ..."

— Не пригадаєте, які книжки полюбляв Федір?— запитала вона, вже збираючись прощатися з нами. Повіки її зчервоніли, ніби після тривалого плачу. Обличчя прив'яло і, як мені здалося, навіть зістарилося.

— Про машини, — відказав я. — Над усе поважав людей, які самотужки, у домашніх майстернях, конструють нові моделі. Особливо гоночні.

Не знаю, чи додасть це щось до його портрета. Але так воно було в житті. Мені кортіло розповісти й про трофейний мотоцикл, проте вчасно стримався, бо поклав собі не розповідати нічого такого, де йшлося б про мене. Журналістка щось занотувала, ще раз оглянула навколишній степ, зітхнула й, сховавши записник в сумочку, мовила:

— Скажіть, тільки одверто: у бригаді Федора поважали?

— Ні.

— Он як?— подивилася вона на кінчики своїх чобітків. — Так усі вважають чи лише ви?

— Доведеться повірити мені, — стиха відказав я. Мабуть, вона вирішила що в нас із Федором були погані стосунки, і тому відповідь насторожила її. — Можете запитати будь-кого.

— Чому ж так сталося? Характером не вдався?

— Хтозна, може, не встигли роззнайомитися. А може, через одну історію.

І я розповів їй про ту історію з апендицитом. Усе, як воно було насправді, аж до тієї

хвильки, коли признався мені про операцію. Я розповів їй про це, ми обоє розсміялися і сміялися доти, доки не згадали, що Федора вже нема, що завтра похорон.

Коли вона поїхала, я спустився на дно каналу до хлопців.

— Я не знаю, що вона там пише. Її справа. Нам головне — не забути про Костика. Гроші переказуватиму я.

— Чому ти?— спохмурнів Кобзач. — Нас тут бригада...

— Навідатися треба, — докинув Іон. — Щоб не подумав, що знову лишився сиротою.

— Але він ще ні про що не знає, — зауважив я.

— І не знатиме. Принаймні поки що, — відказав Кобзач. — Підросте, потім уже...

— Тоді він вирішить, що Лачук відмовився від нього. Подумає, що набридло заробляти на чужого — ото і всієї дружби.

— Перекази можна підписувати ім'ям Лачука, — запропонував хтось.

— А почерк?

— Просто відтепер переказуватимемо бригадою. Серед нас і Лачук, — підсумував я. З цим вже не могли не погодитися, бо нічого кращого придумати поки що не вдалося.

25

Уночі несподівано приїхав батько.

Я розчув слова, які він шепотів, стоячи наді мною. Упізнав по голосу і навіть встиг утішитися, що він нарешті приїхав. Але й по тому ще довго лежав із заплющеними очима: все гадав собі, що то сон.

Так і не ввімкнувши світла, ми вийшли у двір і пішли попід Чумацьким шляхом, аж туди, де степова долина ставала висхлим днищем ставу.

— Я тебе на найсолодшому розбудив?

— То й добре.

— Не кажи. Стомлений чоловік будувати не годен. Рука хибує, розрахунки порушуєш. Уся праця нанівець...

— Канал ювелірної роботи не потребує, — зауважую я, бо вже бачу, що старий сідає на свого коника. — Як там мати?

— Чого ти тепер питаєш?— відповів він. — У листах розпитувати треба. Я ж при ній читаю. Чи ти гадаєш, що вона вже нічого не тямить? Хоч би адресував їй! Цього теж вчити?!

У нас із старим психологічна несумісність. Спільниками ми стаємо лише при ділі, де не треба винаходити "вічних двигунів" і виводити філософських обґрунтувань. А говорити з ним ми можемо про землю. Тоді я не суперечу і не напосідаю зі своєю манією удосконалювати все, що створено людьми до мене. І він оповідає так, ніби читає проповідь.

Підганяє слово до слова, та віднаходить у них такий зміст, ніби ті слова увібрали мудрість усіх десяти сіл нашої долини.

Але нам зась порушувати щось родинне. Варто згадати мені матір, як старий похмурніє і ладен втовкмачувати кожне слово, як то в дитинстві після чергової моєї витівки.

— Що тут у тебе чувати?— нагадав собі батько про мету приїзду.

— Працюю.

— У нашій родині ніхто не байдикував! Я про діло... Кажуть, що і в газетах про будову писали. Ти хоч покажи, який він, той канал, бо не знатиму, що сусідам брехати.

— Зараз?

— А я уранці до Одеси. Вигнали лікарі на тамтешні грязі. Мало я у війну по болотах вивалювався — ще й на старості мушу.

Батьків радикуліт у селі називали "трофейним". Він нажив його десь в Угорщині, коли після невдалої атаки впав пораненим за кілька метрів від ворожих окопів і мусив пролежати у розгрозній баюрі з світанку до вечора. Та все горілиць, так, як упав, аби не помітили, що живий. Стоїмо на розмитій паводками греблі. Милуватися тут нема чим. Зі ставища тягне застоємним багном. А два пагорби обіч греблі — як занедбані могилки.

— Ось він, — показав я батькові земляний насип з глибоким бетонованим жолобом. — Це — магістральний. Від самого Дунаю. А ото далі — обводнювальні. Їх тут ціла мережа, на кожному полі.

— То як ними зрошують?— запитує таким тоном, ніби ми ні про що й не говорили.

— Отак і зрошують. Упродовж каналу ходить трактор із дощувальним пристроєм. Поле немов під лійкою. Але свою ділянку ми прокладаємо попід землею. На поверхню виводимо лише гідранти. Крани такі, з яких дощувальні машини братимуть воду.

— А чому лише одну?

— Що "одну"?

— Ділянку...

Це батькова звичка: ставити питання ні з того ні з сього. Ну, чому одну? Бо так передбачено проектом. Може, вигідніше чи розраховують на інший тип дощувальних машин. Не я ж його вигадував.

Ходимо добрих півгодини. Батько оглядає канал з такою прискіпливістю, ніби приймає до експлуатації. Пильно придивляється до щілин поміж плитами, добре, що ніч місячна далі бере залізяку і постукує нею по бетону, прислухаючись, як він відлунює, — вивіряє у такий спосіб його міць. Навіть розподільний щиток довго обмацує руками, бо хоче вивідати ними щось приховане від його життєвого досвіду. Все це мовчки. Немов править тут серед ночі якийсь ворожбитський ритуал.

Нарешті я не витримав і сказав йому, що він просто не уявляє, який економічний ефект цієї системи. Лише в одному районі планується зросити понад дві тисячі гектарів. Це — за рік!..

— Ну-ну, — нукає батько, бачачи, що я зам'явся. — Що ж це дасть? Урожай який буде? Скільки хліба додатково одержимо?

Я торопію. Чому це він влаштовує мені іспит? Цього ніхто у бригаді не знає. Хіба що, може, десь у райвиконкомі прогнозують.

— Не по-державному ти мислиш, — мовить батько. — Тому й не знаєш. І пояснюєш теж не по-державному...

Скільки живу, такого вислову від нього не чув. Активістом він у нас ніколи не був. А

як приходив на збори, то після першого ж питання подавав пропозицію припинити "пренія", бо вдосвіта на роботу.

— Отак роздивляюся я твою систему при місяцеві, та й щось мені у неї не віриться, щоб ти знав, — розходився старий. — Каналів нарили — босою ногою ступити ніде. Але усе по орній землі, по родючій. Отак прикинути по всій системі — гектарів з триста набереться, може й більше. Перерили, а її, щоб ти знав, не прибавиться...

Добре, що ми наодинці. Якби чув хтось із бригади, довелося б просити розрахунку. Засміють.

При батькові Ейфелевої вежі не збудували б. На тій площі він висіяв би жито і пильнував би кожне стебельце, ніби від того залежить життя цілого світу. Це у нього в крові. У нашій долині споконвіку засівали кожен шматочок орної землі, а її усе бракувало й бракувало.

— То що, улюдей, котрі проектували, дурніші голови, ніж оце унас із вами? — в'їдливо запитав я батька його ж таки улюбленою фразою.

— Вони землю лінійками міряють! По карті. Якщо можуть одну дільницю попід землею прокласти, могли й інші.

Надовго замовкаємо обоє.

Надходить світанок. Трава вологішає, бо має збиратися на росу. І вітер раптом подув такий вологий, аж видається, ніби на вустах лишається солоний присмак моря.

У батька роз'ятрився радикаліт. Я помітив це по його ході, повільній і невпевненій, як у людини, страшенно втомленої тяжким переходом. І по тому, як він час від часу неприродно так вигинає спину, немовби потягується. Але той біль не міг угамувати його, батько казав, що собі надумав:

— Будівничий мусить знати, що він буде і навіщо. Яка користь людям від його будування. А ти місяцями риєш, та навіть не поцікавився, що воно й до чого. Як уже берешся за кельму, то берися так, аби у руці твоїй інструментом була, а не забавкою.

26

На автобусній станції пусто. Лишень під стіною проти сонця сидять дві старенькі і нехотя перемовляються якоюсь дивною мовою з молдавських, російських, українських і болгарських слів, яка вражає кожного, хто потрапляє у Бессарабію вперше.

Але я звик. А батько не звертав уваги, бо я вже сказав йому, що то розмовляють молдавською.

— То ти не міг врятувати його?

— Рятував.

Я оповів усе, як було тієї страшної ночі. Навіть сказав, що нас представляють до державної нагороди.

— Ти мені як батькові скажи: ти врятувати його міг? Раніше, до того, як згорів?

— Ти не віриш мені?!

— Не кричи, — спохмурнів. — Я допитів не влаштовую. Але хочу, щоб ти приймав нагороду з чистою совістю.

Пронизав поглядом. А попід очима нараз збіглися синяві зморшки, ніби їх там не

було і вони оце щойно прорізалися. Такі, як борозни.

— Ти героєм не ходи, сину.

— Мадьяром ходжу.

— Колись медалей не було. Менше піклувалися про нагороди, а більше про людське слово. Так і ти мусиш. Живи, аби люди сивину мою не ганьбили.

— Добре, тату.

Підійшов автобус. Порожній і вологий.

Батько сів так, щоб бачити мене, і вперся чолом у скло.

— То що людям сказати? Що ви рятували хліб, та й один загинув?

— Так і кажіть.

— Але треба пояснити, що ти не міг врятувати...

Аж тепер я зрозумів його. Підняв руки і притис їх долонями до скла, щоб він бачив тонесенькі червонуваті шрами.

Батько захитав головою. Потім висунувся з вікна і пильніше вдивився в моє обличчя.

— То ж треба було відразу, синку. Щоб я себе не мучив...

27

Софія пішла з дому на світанку.

Ілько, батько її, чув, як вона зітхає, ступивши з ліжка. Як неквапом одягається, ніби лиш на якусь хвилю збирається вийти у двір. А вже знав, що йде надовго. Можливо, назавжди.

Ще вчора гадав, що то хвилиний спалах і все минеться. Минулої весни вона теж тяжко переживала кожную днину. Нудилася, вибігала за дворище, неначе когось виглядала. А той усе не приходив і не приходив.

Ілько знав, що то бере своє весна. Як брала за його молодості, коли він ще не був у секті і не знав молитов.

А донька не втрималася перед спокусою, хоч і молиться щоденно. Ішла...

Найбільше вразило Ілька, що не криється. Одягається і збирає речі без будь-якої перестороги. Навіть не здригнулася, коли впало і напрочуд сильно гримнуло віко валізки.

"Піде, — мовив собі Ілько. — Тепер аби вбив її — піде, — проказав уже вголос. — Не втримаєш, бо нема такої сили..."

— Стара, — гукнув, — стара!

— Чую, — тихо відповіла мати.

"То вона все чує і не каже ні слівця?!"

— Не бий, прошу тебе, — шепотіла.

"То вона чує і бачить усе це?!"

— Не бий...

"Ганно!"

— Не лякай дитину...

— Я піду, мамо. До діда.

Тієї миті Софія майже фізично відчула, що десь у куточках свідомості, а далі й у всьому тілі батька зароджується лють, наповнює кожен нерв його, кожную клітинку, аж руки палають вогнем, як тоді, коли бив її мало не до смерті.

І він таки справді хотів скочити з ліжка, вхопити її за волосся і затягти назад у кімнату. Бити, поки не зсиніє, поки не втамується у ній лють, поки не скориться.

Він хотів благати, аби нікуди не йшла. Цілував би її ноги, аби лиш не залишала їх удвох із старою у цій зчорнілій від молитов і гріхів хаті, тому що вона у них одна-однісінька. І Софія давно знала, що, поза усю свою лють на неї, батько іноді буває таким розчуленим, що могла б пригортати його до грудей і гладити, щоб не плавав.

А тим часом Ілько не наважився мовити жодного слова. Ані ворухнувся.

Минала хвилина, друга, третя — лежав...

Софія вийшла у двір.

Рипнула хвіртка.

Радісно заскімлило цуценя.

Мати, напевне, відвернулася до стіни й плакала. Але так, щоб не чув батько.

Аж як Софія вийшла за поріг, до неї раптом долинули слова батькового прокляття. Тяжкого і безжалісного. Неначе мав кожним тим словом бити її.

— Не треба згадувати про це, Софіє, — прошу я і просую свою долоню під її голову.

Ми лежимо на схилі Троянового валу. В густій траві, поміж двома молоденькими абрикосами-дичками.

Так уже повелося в цих місцях, що закохані приходять до валу. І якщо мандрувати ним — неначе міським проспектом, зустрінеш пари з усіх навколишніх сіл, навіть з Прилиманського.

Ми лягли горілиць і зорили попелясте призахідне небо, заблудлих чайок, що якимось дивом опинилися тут, за кілька кілометрів від лиману. Немов не вірили, що їхнє море може десь закінчуватися.

— Дивися, уже зірки.

— Мільйони років... Деякі давно згасли, а ми ще бачимо їх.

— Може, й правда, що на небі рай? Чому ти не хочеш вірити в це?

— Боюся. За вірою забудеш про людей. І лишишся на самотині. Як ота гора-самітниця за нашою хатою. Нам з тобою час замислюватися над речами земними. Особливо зараз...

Вона насторожено поглянула на мене, напевне, чекаючи, що витлумачу оце своє "зараз". Але я мовчу. Має зрозуміти сама.

— Не варто турбуватися про потойбічне життя, якого, до речі, не існує, нехтуючи земним. Давай не будемо більше говорити про це.

— Чому? Я говорила про це все життя.

— З ким?

— З сектантами. І в молитвах...

— Слухай, Софіє, — запитав я з серйозним виразом обличчя. — А не міг би

замінити тобі бога хто-небудь із землян? Ну, наприклад, я?

Вона пересунулася так, щоб сісти проти мене, і довго дивилася якимсь переляканим поглядом, немовби почула щось неймовірне. Була мить, коли мені здалося, що вона не стерпить такої зневаги до бога і втече. Але вона лиш сумно посміхнулася, сіла поруч і, стенувши плечима, зітхнула:

— Який з тебе бог? Що маєш на язиці, те й верзеш. Хоча мені й справді здається, що ладна молитися на тебе. Але тільки як довго не бачу. В моїй уяві ти якийсь інший...

— Благородніший, розумніший...

— Ага.

— Гарзд. Спробую бути "уявним".

Обіймаю її, і ми знову в траві. Чорне волосся її спадає мені на очі. Я цілую його, пещу кожну волосинку, ніби маю прощатися на довгі роки. Усі ці дні, відколи буваємо разом, не перестаю дивуватися, що в наших стосунках усе так просто й чудово. Все настільки чудово, що подеколи в душу мені закрадається сумнів. Чи не фальшиве все це? Але запитую її зовсім про інше.

— Ти закінчила вісім?

— До восьмого не забороняють. Та й пресвітер чомусь заступився.

— Іоанн той?

— Іваном звуть.

— Бидлом його треба звати! — спалахнув я. — Цей святенник закохався в тебе.

— У мене ще ніхто не закохувався, — твердо відповіла вона й низько схилила голову. Не знаю, по цих словах чи по жестові, але я здогадався, що зараз вона зі мною не одверта.

"Ну так, звичайно, ніхто не закохувався, — буркаю про себе. — Окрім мене, дурного..."

Все-таки було б набагато справедливіше, якби була одвертою до кінця. Але про це варто лише мріяти. Деякий час мовчки роззираємося доокруг себе, немовби розгубили щось у прибитих пилом бур'янах. Боїмося зустрітись поглядами. Проте довго витримувати так я не можу. Її обличчя, волосся, все її податливе тіло заперечують моїм сумнівам. Про що б я не говорив з нею, мною володіє одне й те ж почуття: боюся втратити її. Розумію, як на мужчину, це ганебно, але позбутися його не можу.

— Ти вважаєш, що мені слід взагалі зректися віри?— заговорила Софія. — Хіба я зможу?

— Знаєш, коли у мене буде син, — при цьому я красномовно зиркнув на Софію і витримав невеличку паузу, — щодня втовкмачуватиму йому, що бог є. Але якщо він хоч раз помолиться або ж стане на коліна, зречуся його. Мужчина, який хоч раз у житті став на коліна, щоб молитися богові, вже не гідний називатися мужчиною. Нас так і треба виховувати, ти — мужчина, і навіть якщо віришу бога, вимолювати у нього потойбічного щастя — ганьба для тебе.

— А жінок?

Я почухав потилицю. Тут моя теорія давала тріщину. Виходило так, що жінкам це

дозволяється. Не станеш же вимагати від неї чоловічої гордості.

— Жінкам, можливо, і слід дозволити. Але щоб моління не перетворювалося на самоціль і не заганяло їх до сект і до церкви. Все одно теорія розрахована на те, що з віком й освітою людина збагне абсурдність своїх вірувань.

Зграя птахів з лементом кружляла над нами, і я довго намагався збагнути смисл цього кружляння. Поблизу не було ані гнізд, ані якоїсь поживи, від якої ми могли б відлякувати її. І все-таки вона невтомно водила над нами свій повітряний танок, спускаючись все нижче й нижче, так що найсміливіші мало не торкалися крильцями наших голів. Хтозна, можливо, вони правили над нами весільний обряд...

— Восени мені йти до війська, — мовлю Софії.

Мовчить.

— Я зайду до твоїх батьків, поговорю з ними.

— Про що?— аж здригається вона. — Бійся мого батька. Він не тямить себе у гніві. Цієї зустрічі я боюся.

— Я теж. Але не варто ображати старих своєю неувагою, треба поговорити...

— Про що? — знову запитує вона й дивиться на мене широко відкритими очима.

Я так само дивлюся на неї. Що правда, то правда. Я не сказав їй, про що саме говоритимемо. Навіть не спитав, чи згодна вона. І мусив би спитати про це тепер, вибачившись за таке самочинне рішення. Але ми ніколи не говорили про шлюб. Здається, навіть не вживали такого слова в наших розмовах. І я чомусь не можу вимовити його й зараз. Зрештою вона добре розуміє, про що йдеться.

Мовчання затягується, і відчуваю, що говорити далі про наші "родинні справи" я не готовий, хоч вона чекала цього. Як на мене, то тут все ясно, як божий день.

— Мені треба побувати у Вадима, — мовила Софія, щоб якось розвіяти це мовчання.

— Але ж ти недавно була у нього.

— Лише один день. Хочу придивитися до їхнього життя.

— До міського?

— До Вадимового. Багато думаю про нього. Порівнюю зі своїм. У секті. Той день я прожила в незнайомому світі, незнайомим життям. Коли хочеш, поїдемо разом.

— Терпіти не можу гостювань, — відказав я і влігся горілиць на теплу траву Троянового валу.

Дивно, але ми жодного разу не згадали про Федора Лачука. Ніби він пішов від нас давно-давно, і ми вже маємо право вгрузати у трясовину повсякденних дріб'язковостей.

Довго лежав, забувши про Софію. З самого ранку ми майже не розлучалися, я почувався щасливим, а варто було відчути себе таким, як відразу ж забув про Федора, ніби його ніколи й не існувало. Усім іншим я міг пробачити таке. Але собі — ні. Все відбувалося на моїх очах, і це накладало на мене особливі обов'язки щодо пам'яті про нього.

— Ти справді не поїдеш зі мною?

— Може, й не поїду.

— Ти ніколи не відповідаєш: так чи ні. Завжди треба здогадуватися.

— Врахую, — напівжартома відказав я і погладив її. — Вадим Оран— чук від тебе не втече, це я тобі обіцяю.

"Все ж погано, що за сьогодні я майже не згадував про Лачука. Але, мабуть, так і буде. Не вміємо пам'ятати про смерть. Людина уникає цієї думки. Це теж своєрідний самозахист. Навіть на грані смерті думає про життя, не вірячи в можливість свого щезнення".

28

Щодня ми виконуємо одні й ті ж операції й сушимо голови тими ж турботами. Але ця одноманітність не стає ознакою мого буття. Що довше живу в гуртожитку, то більше відкриваю для себе його мешканців. Дізнаюся про кожного зокрема. Іноді, коли я пробую зібрати воедино все, що знаю про когось із хлопців, вони нагадують мені планети. Із своєю орбітою, своїми умовами життя, своїм віком і своєю історією. Софія має рацію, говорячи про світ Вадима Оранчука, що так вразив її уяву й примусив по-іншому глянути на себе. Варто уважніше придивитися, і побачиш, що кожен має власний світ. Неповторний і, мабуть-таки, незбагнений.

Останнім часом мені все частіше доводиться мати справу з Степаном Сиротюком. Це якась невгамовна натура, яка протягом години здатна вибухнути полум'ям нервів і згаснути до крижаної незворушності й байдужості. Вловити перехідний період в його настрої просто неможливо.

Ось і зараз удаю, що втупився у посібник з гімнастики йогів, а сам непомітно стежу, як Степан никає кімнатою, немовби чогось шукає. Проте шукати йому нічого, то, промуркавши якийсь куплетик, підсідає до мене. Сьогодні він знову напідпитку, й увесь вигляд його — то цілковита інертність, безпорадність і смуток.

— Букви їси?— видихує мені в обличчя.

— Як бачиш...

— "Вправи йогів"?

— Щось подібне.

— На якого дідька вони тобі? Усе життя стирчати на голові, щоб продовжити його на три місяці, або на рік укоротити?

Він презирливо спльовує і, все ще не зганяючи з обличчя виразу огиди й презирства, переводить погляд туди, де мудрують за шахівницею Володимир Савченко й Василь Нестерак. Я мовчки чекаю, що він словесно обпльовуватиме їх разом з усім шаховим світом, як то вже робив не раз. Але сьогодні Степанові просто ліньки витратити на це слова. З них достатньо й цього погляду.

— Єдине, варте наших зусиль, — це гроші. Принаймні завжди можеш сподіватися, що вони якось змінять плін твого життя. Все інше — пліснява. Хочеш грошей?

— Тобі карбованця?

— Серйозно.

-Два?

— Пішов би ти!..

Відвертається, розтирає рапатими долонями бліде обличчя, немовби змиває з нього

тяжкий сон, потім виринає з моїх рук книжку й жбурляє її в куток.

— Я тобі одному, без свідків!.. Дідок один трапився. Є можливість заробити.

Удаю, що страшенно заінтригований.

— Шість червінців дає. За ніщо...

— Чого ж не взяв?

— Ліньки руку простягати. Просить побудувати сарайчик. Тільки каменю бракує. Доведеться вночі з будови підкинути. Візок у нього є. Що скажеш, адміністрація?

— Обмізкувати треба. Вийдемо.

— Це вже крок мужчини. Нехай книжечками зачитуються дівчатка й шахісти, — промовисто зиркає на шахівницю.

Помічаю, що Балюков не спить. Він чув нашу розмову, бо коли виходили на подвір'я, підвівся на лікті й провів здивованим поглядом аж до дверей. Савченко й Нестерак відірвалися від шахівниці і теж поглянули услід, мабуть, визначаючи про себе, що тепер я в руках Сиротюка. Вони обидва приїхали з якогось селища з-під Миколаєва, обидва мали по другому розряду з шахів та й взагалі скидалися на сіамських близнюків. Кожного вечора вони просиджували над фігурами, готуючись до обласних змагань, але цього їм було замало, то, вже лежачи в ліжках, намагалися грати по пам'яті й шепотіли, аж поки хтось не циткав або не жбурляв черевиком.

Степан хотів продовжувати розповідь про дідка, але я перепинив його. Вислуховувати не мало сенсу.

— Наскільки я зрозумів, тобі ні з ким красти камінь.

— Дежти його ще візьмешуцім степу? Кар'єр за триста кілометрів.

— Словом, береш у спільники.

— Не корч із себе святого! Шість десятків на двох. Тут за місяць не заробиш. А не хочеш — іди до дідька!

Є люди, котрі вдаються до одвертих злочинів. Тоді кожен порядний чоловік має право називати їх негідниками. Степана це не стосується. На тяжкий злочин він не піде. Я навіть певен, що доживе віку, не потрапивши до в'язниці. Але, якщо не вдасться переламати його натуру, нишком капоститиме все життя.

— Знаєш, все вірно. Я не святий. Просто ліньки заробляти гроші. Ледачий я, зрозумів?

Він ледь сягає мого підборіддя. Але в широких плечах його, у короткій жилавій шиї нуртує непокійлива селянська кров. Я знаю, що у ці хвилини у Степана визріває роздратування, а може, й лють на мене, що він ладен кинутись у бійку. Проте розмову не закінчено.

— Трапляється заробіток, чому не взяти?

— На заробітчанство зійдемо.

— А ми хто?! Усі як один! Бери майстра за червиву душу і вибивай довгий карбованець. Усі будови на цьому тримаються. Чи ти гадаєш, у Сибір романтики їздять?! Чорта з два! А тепер можеш іти закласти мене в міліцію! Скажи, що завтра уночі вкраду тих сорок каменів.

Я мовчав, і це лютило його над усе.

Я поклав собі мовчати й далі. Ми простояли ще хвилин з десять. Степан вилив усе, що мав на душі, але я так і не відповів жодним словом. Та й що казати? Що справа не в тих сорока каменях, зникнення яких на будові, може, й не помітили б? Чи навпаки: що душа починає червивитися саме з такого "дріб'язку"? Він добре знає, усе це і без мене.

— Ти ненавидиш мене тому, що п'ю?

— Я теж дозволяю собі.

— Але я п'ю, — крикнув Степан, — як п'яничка! Мене тягне до келиха від смутку, від того, що не можу збагнути, де, між якими корчами і в якому багні заблукав та ніяк не можу виборсатися. Це моя біда, до якої вам зась! Але я не терплю фальші! І коли потрібні гроші — не корчу із себе праведника, як оце ти! Гадаєш, не бачимо, як злигався з сектантами? Усе бачимо!..

Я повернувся і мовчки ввійшов у будинок.

Він зайшов слідом і, не роздягаючись, вивалився на ліжку. Я відчув, що зараз у нього відпало бажання кудись іти, щось робити, а чи просто розмовляти про роботу.

Починався черговий напад апатії, яка мучить Степана іноді по кілька днів. Я спостерігаю це давно і знаю, що надходять хвилини, в які він ладен зненавидіти людину вже за те, що мовила до нього якесь слівце, коли він жадав лише самотини і спокою.

Я намагаюся збагнути його помисли, глянути на світ його очима. Але в тому, що знаю про нього, не знаходжу нічого втішного. Вісім закарбованих батьковим паском класів. А потім пиятика з товаришами і недругами. Міліція. Покинута родина.

— Степане, — сідаю на ліжку біля нього, — Кажуть, що ти працював муляром?

Не повертаючи голови, косує на мене. Не второпає, до чого я веду.

— То працював, чи ні?

— Дай мені спокій!

— Учора було весілля. Ти знаєш. Василюк — із сусідньої бригади — женився на місцевій. Вирішили двома бригадами поставити їм хату.

— Ставте, — промовив Степан. Потім по хвилині мовчання насмішкувато додав: — З глини ліпитимете, як ластівки?

— Батьки її закупили заводський будинок. Вигнати стіни, а все інше готове.

— Прогрес...

Спускає ноги з ліжка і довго мовчить. Моє повідомлення не залишило його байдужим. Але після такого скептичного вступу приставати до серйозної розмови важко.

— То що, вони так і залишаться тут, у Ройлянці? Казали ж, що він із Запоріжжя. Місто, як-не-як.

— Вона не захотіла їхати. А він не наполягав.

Степан здивовано хмикає, довго тре руками по штанях, немовби розтирає затерплі ноги, потім іде до відра з водою, випиває повну чашку і знову хмикає. Я помітив, що коли йдеться про родинні справи, він ніколи не поспішає з висновком. І це, мабуть, єдина тема, яка примушує його зігнати з себе ману скептицизму і розмірковувати

серйозно.

— Що він знайшов у ній?

— У Ройлянці?

— У Зінці своїй. Ноги, як сірники, грудей нема, кістки та шкіра...

Уявлення не маю, як в таких випадках можна захистити жінку. На всяк випадок кажу, що з лица вона непогана, хоч і це неправда.

— Що лице?! — поблажливо усміхається Степан. — Після тридцяти у них одна краса — тіло. Бачив би мою Ларису. Ідемо вулицею — люди услід дивляться. — І, витримавши паузу, додав: — Жінки, коли вагітніють, геть втрачають вроду. А вона й на дев'ятому красуня. Таких мало.

— Ближче до діла, — безжально обриваю його, бо не впевнений, що втримаюся від запитання, якого він побоюється, як вогню: "Чому ж в такому разі кинув цю свою красуню?" — Підеш з нами?

— Святий закон слов'ян. Інструмент у валізці. Тільки попередь, щоб наріжні камені не дозволяв закладати якійсь незграбі. Не знатимеш потім, з якого боку до тієї кривулі підступитися.

29

Другий день, як техніку дільниці кинуту на будівництво водосховища. Бульдозери вигорнули мул з дна висохлого ставу, зрізали ґрунт у долині, аж до кам'яного виступу, що відгороджує її від степового просторовиська.

Виповнені самоскиди поповзли до навколишніх урвищ, і ті на наших очах зтягувалися землею, як зтягуються молодою шкірою глибокі рани на людським тілі.

— Отак би пройти степом, підлікувати його рани, то мали б ще сотні гектарів землі. Такої, що тільки сій.

— До перших дощів, — докинув Іон.

— Побачимо, — стояв на своєму Кирило Дмитряк. — До всього з розумом треба. Засипали, а тепер схили кущами засадити. Упродовж усього водосховища верби понавтикати рядів у три-чотири. Тільки ж кому до цього діло є?

— Буде кому, — Іон сприйняв це, як закид. — Два недільники, і маєте лісове озерце. Земний рай. Ви б транспорт обновили. "Урал" ваш, здається, довоєнний. Не помітите, як на атомоходи сядуть. Сміху тоді буде.

— Ти шмаркач, — буркнув Дмитряк і подався до своєї машини. — Ваші КрАЗи не варті й одного гвинтика цього "фронтовика"! — крикнув уже з-під капота. — У вас нічого святого за душею: купив, зносив і викинув...

Що вдієш. Його машина справді нагадувала експонат музею автомобілебудування, і тому була постійним об'єктом жартів усіх водіїв, чиї машини вважалися застарілим бруктом уже на четвертому році "біїання".

Старий скорився долі й терпляче ковтав гіркоту дотепів разом з тією курявою, що лишалася поза модерними самоскидами. Звик до тих під'юджувань і знав їх напам'ять, проте не було сили, яка б примусила його зректися машини.

Вирівнюємо схил греблі, де маємо укладати великі бетонні плити. Десятки машин

різних марок сновигають по долині і понад нею. Людські голоси тануть у гуркоті. Ми вже чітко бачимо контури майбутнього каналу і нашу підземну дільницю, що позначається на поверхні перископами гідрантів. Усе це: і канал, і техніка — витвір сьогодення, і лиш цей "фронтівочок" тримається якось осторонь, поза часом і доцільністю, мов символ невмирущої пам'яті.

Дмитряк працює у Ройлянці. На будові ми його майже не бачили. Але сьогодні сюди відрядили навіть його машину, останній радгоспівський резерв. З самого ранку "фронтівочок" сновигав між невеличким піщаним кар'єром і греблею.

— Дивний чоловік, — уголос розмірковував Сиротюк. — Більше ремонтує, ніж їздить, а все одно тримається за цю розвалину. Заробляє ж, мабуть, копійки.

— Не ради копійки, значить... — зауважив Балюков.

— Ти, комісаре, дивися на життя власними очима, а не через газету. Пропаганда теж потребує реальності.

— Сам кажеш, що при такій машині не розживешся.

— Не чіпайте Дмитряка, — несподівано втрутився Петро Циба— нюк, машина якого закріплена була за нашою бригадою ще в день її формування. Біля екскаватора утворилася черга, то він вирітпив зазирнути до своїх.

— А ти хіба не насміхаєшся з нього?

— Ми — колеги! — несподівано поважно відказав Петро. — Ми один одного розуміємо.

— Машина морально застаріла, — затявся Сиротюк. — Вона давним-давно не вигідна економічно. Може, комусь ще на "фордзоні" заманеться попрацювати?

І хлопці розвантажили машину. Дмитряк вдячно поплескав по плечу кожного з них та й заходився крутити ручкою заводу. Щоразу в такі хвилини хтось із нас не втримувався і вибухав реготом. Але тепер кожен вважав за краще помовчати.

— Він ішов з нею від Волги, — мовив Петро. — У війну це багато. Тут, під Прилиманським, обох скалічило. Машину затягли у вибалок, щоб не заважала, а водія у шпиталь.

Цього разу старий марудився недовго. Завів. Вантажники для жарту вперлися у борти, і під їхні крики "ей, чавела!" "фронтівочок" рушив у черговий рейс.

— Уже після війни Дмитряк зібрав машину по гвинтику. Можна, звичайно, й пожартувати з такої відданості. Але подумаєш: немов два зраних солдати. Доки підтримують один одного, доти й живуть. Така історія...

— Все це сентименти, — стенив плечима Сиротюк. — Давайте кожен триматися за свої спогади! Що буде тоді?

Петрові сперечатися ніколи. Ми теж пропустили Сиротюкову репліку повз вуха і взялися за лопати. Кожен поринув у роботу. Лиш час від часу визирав з-за плеча курний шлях. Мовби не вірив, що старенького "фронтівочка" вистачить на ще один тяжкий рейс.

щонайменше двічі на ти жде н ь, я вирушав туди на побачення, щоб повертатися десь опівночі, а то й під ранок. Іван Балюков ці мої походеньки не схвалював. Був певен, що ні до чого путнього вони не приведуть. Знаєш, сказав він мені, проводжаючи якимось у черговий похід, або ти візьмеш себе в руки, або ж потрапиш до рук цієї сектантки. "Ти нічого не втямив у цій історії", — відказав я йому. — "А якщо вважаєш, що потрапити до її рук — лихо, то мені вже ніщо не загрожує: я давно в них". Я розумію Івана, але зрікатися Софії не бажаю.

На жаль, проти наших зустрічей був не лише Балюков. Одного вечора мені довелося мати справу і з її "братами" по вірі. Пам'ятаю, що тоді у мене був гидкий настрій і я знову розмірковував над долями Ярослава і Магди. Я збирався навіть написати Ярославу, хотів розпитати про деякі подробиці їхніх взаємин, але боявся, що він може сприйняти мого листа як допит приватного детектива, якому раптом забаглося покопирсатися в чужих прикроях. А мені хотілося визначити своє ставлення до Ярослава. Іноді мені здавалося, що Магда таки була зрадницею, але Корінний вже не потребував її допомоги, й, відчувши, що вона прихильно ставиться до Любича, вирішив позбутися її. Спадало на думку й таке, що своєю необережністю Любич стратив власне кохання. І тепер мусить спокутувати, не маючи права на співчуття.

Я дійшов висновку, що в людських долях ніколи й нічого не можна передбачити, і завжди важко визначити, чого стерегтися, а чому радіти. У моїх стосунках із Софією теж багато чого лишалося невизнане— ним. Все складалося напрочуд просто, і я відчував, що рано чи пізно можуть спливати неприємності. Хтозна, як поведеться Софія надалі. Може, її знову потягне до секти і мені буде відведено роль чоловіка — невдахи, якому все життя доведеться стояти перед дилемою: або переконати дружину порвати з сектою, або ж порвати з дружиною. А як будуть діти? І якщо вже говорити одверто, того вечора мене дратувала Софіїна легковажність — дивно, що я наважувався називати легковажністю те, що вона довірялася мені. Ми обоє ще не готові були до такої близькості, і коли оцінювати це серйозно, наші великі радощі одного дня могли перетворитися на печаль.

Я поминув виноградники, що підступали до самого села, звернув з дороги і пішов до хутора навпрошки, стежкою, якою ходив завжди. Та ледь я встиг спуститися в долину, як переді мною виросло кілька постатей.

— Куди прямуєш, небоже?

Четверо бороданів обступили півколом і чекають на моє слово. Двом з них було років, мабуть, по тридцять п'ять, бо хоч бороди й старили їх, але міцні й жилаві постаті свідчили, що то ще досить молоді чоловіки, ще з дитинства при звичаєні до нелегкої сільської праці. Вік двох інших визначити важче, але й вони зі старістю не зналися.

Хто вони, і що їм потрібно від мене? Бандити? Сектанти? Випущені сорочки, підперезані чорними пасками... Таки сектанти.

— Що вам треба?!

— Не так грізно, — буркнув товстань, що почувався найупевненіше серед них. —

Ти ще не відповів на наше запитання. Мабуть, знову до Софії Оранчук зібрався? Чи, може, так прогулюєшся?

Він стоїть якраз напроти. І погляд його блукає по мені, неначе відшукує найвразливіше місце. Я відчув, як десь у куточках моєї свідомості накопичується й закипає лютя, а руки вже палають і вкриваються росинками холодного поту. Як то буває у мене завжди, коли настає межа, за якою я не здатен стримувати себе. Після кожної такої хвилі я називаю себе "психопаткою". Але тепер мені вкрай потрібно було вийти на таку межу. Бо вона не дасть схибити чи, боронь боже, злякатися їх.

— Ти, напевне, пророк? — допитуюся я у товстуна. — Ти читаєш думки на відстані і віщуєш ближньому по лініях долоні.

Я вже встиг добре придивитися до обличчя кожного з них, проте не впізнав жодного. Що-що, а в обличчя я знав усіх і в Ройлянці, і на хуторі. Можу поклястися, що ці пики бачу вперше.

Той, що стояв праворуч, худорлявий, з ріденькою борідкою, раптом поклав руку мені на плече. Жилаві пальці його вп'ялися в тіло з такою страшною силою, ніби їх скорчило в агонії.

— Я радий би тобі, хлопче, отямитися, поки не пізно, — прокоментував той жест товстань і підступив ще ближче.

Я з силою скинув руку і відскочив назад, щоб вирватися з їхнього оточення, але вони усі четверо посунули на мене. У їхніх похмурих поглядах я вичитав таку жадобу розправи, що аж здригнувся.

Норов місцевих сектантів я знав. Вірніше, чув від ройлянчан про їхню дивовижну жорстокість навіть у ставленні до власних дітей. Та, передчуваючи лихий кінець цієї зустрічі, не так відчував страх перед розправою, як потерпав, що не зумію дати хоч би одному з них стільки, скільки належить.

— Та ти не бійся, — стиха мовив сухорлявий, ніби й справді вичитав мої думки. — Сьогодні ми зустрілися не для того, щоб вчинити бійку Софія — сестра наша у вірі. А ми шануємо кожного, хто шанує брата нашого чи сестру. Знаєш ти про це?!

Я не удостоїв його відповіддю, проте він і не чекав на неї, вів далі.

— Вона сестра наша, і ми єдині у молитвах й у мирських діях. Яке б лихо не спіткало її — ми з нею.

Наскільки я зрозумів їх, мені слід було б негайно висповідатися і покаятися. Не виключено, що через кілька хвилин вони простягнуть мені аркуш паперу з текстом моєї заяви про вступ до секти. Якщо тільки заведено у них писати такі заяви.

— Від сьогодні можеш шукати собі іншої сестрички, — вишкірився я, пильно стежачи за рухами трьох інших сектантів, які знову намагалися оточити мене.

Той, що розмовляв зі мною, — мабуть, пресвітер Іоанн, про якого колись розповідала мені Софія, — уловив мій настрій, бо коротко кинув своїм: "Не руште!" І ті негайно скорилися: відійшли вбік.

"Краще б уже били, — щиро подумав я, передбачаючи довгу й нудну агітацію. — На якого чорта здався їм такий нехрист, як я?"

— Ви усі звикли розцінювати секту з огляду на попівщину, — твердо мовив пресвітер. — Вас цікавить лише одне: чи є сенс у наших молитвах та обрядах. Так от знай, що він є! І справа тут не в божій милості. Чи спадало тобі на думку, що людина прагне вузького кола однодумців? Вірних і відданих їй. З якими вона однаково може поділити велику радість і страшне горе. А член нашої секти приїжджає до будь-якого села, де є одновірці, і його зустрічають мов рідного. Хата розвалюється — нову вибудують, корова пропала — складуться і куплять, ще якесь горе спіткало — розрадіють і відплачуть разом з тобою.

Кожне слово його видавалося мені словом з молитви, так повільно й урочисто сходило воно з уст.

— Ми, інженере, щасливі з того, що знайшли серед багатомільйонної череди господньої кілька сотень людей, котрі здатні й погоджуються щиросердно ділити і радість, і печаль нашу. Котрим болять наші болі і крає душу наш смуток. Мине зовсім небагато часу, спаде з очей омана молодості, і ти зрозумієш, що тобі бракує у житті саме такого щиросердя людського. І змушений будеш шукати його і не знайдеш ніде, крім благословенної богом секти нашої.

— Не треба підганяти секту під канони масонської ложі, — увірвав я філософствування пресвітера. — Кожному, хто знайомий з вашою сектою, добре відомо і про жертвоприношення дітьми і про "підземний рай" у печерах. Може, й будуть у моєму житті хвилини розпачу Але ж то не роки скініння в молитвах. Та ви й самі добре знаєте, що то за неволя бути сектантом, і навряд чи віруєте у бога з такою щирістю, як проповідуйте. Жаль лише, що десятки людей страждають через вас.

Я відчував, що говорю не так складно, як він. Але був переконаний, що сам пресвітер лише грається у віруючого, а вірніше — у такого собі князька-спасителя, новоявленого месію, і казав йому про це у присутності його пастви.

— Ви нагадали про деякі факти бузувірства, — тактовно відводив удар Іоанн. — Мушу визнати: вони справді мали місце. Дехто з-поміж нас і по сьогодні прагне фанатично наслідувати старі звичаї й обряди. Та це вже, як пишуть по ваших газетах, "крайні праві" у нашому русі. Ми ж, молода генерація, проти цього. Секта повинна триматися на вірі у силу молитви, на фанатичній відданості справі секти і тверезому осмисленні фізіологічних та біологічних основ життя. Тому ми не перешкоджаємо навчанню молоді і не збираємося так бездумно, як колись засновники секти, заперечувати доведені світовою наукою і практикою факти. Ми вирвемо секту з лабет попівщини. Ми орієнтуватимемося лише на соціально-психологічні основи згуртування людей. Але святість молитви нашої від цього не втратить.

Він говорив ще щось. Вже не пам'ятаю, що саме. Мене більше вразило те, як він говорив. Напевне, як проповідник, він мав чималий досвід. Його неможливо було перервати. Слова текли нескінченним потоком.

— Ну що ж, — мовив я, коли він врешті замовк, щоб перевести подих. — Цікаво слухати людину, яка береться визначити долю секти та ще й так учено. Проте мені вже час. Дякую за лекцію.

— Не поспішайте, — стиха мовив пресвітер. Здається, він не був певен того, що зуміє стримати своїх бороданів від підлого нападу на мене. А може, просто злякався, що я й справді втечу.

— Що ще маєте сказати?

— Послухати, що скажеш ти.

— Яка у вас освіта?

— Семінарська, а що?

— Ну от, бачите. Зрадили православну віру, хоч клялися на біблійі сповідувати її.

На якусь мить пресвітер розгубився. Він не чекав такого повороту розмови. Проте дуже швидко опанував себе і лиш скоса позирнув на одновірців, аби знати, як поставляться до цього факту вони самі.

Троє бороданів стояли як мумії.

— Це довга розмова, до якої ми, якщо бажаєш, можемо повернутися коли-небудь. А поки що поясню, навіщо перестріли. Не дивуйся словам моїм, вони — сама правда наша. Ми хочемо допомогти вам з Софією зійтися у щасливім шлюбі і справити весілля за святим християнським звичаєм. Але так пишно, як не справляв у цім селі ніхто й ніколи.

Я зацікавився від несподіванки. Але пресвітер не давав отямитися: поспішав викласти свій задум та почути згоду.

— Ми знаємо про твій вчинок під час пожежі. Ти обстоював народне добро і тепер користуєшся повагою серед односельців. Та було б ще краще, якби мужність свою ти поєднав з любов'ю до Христа нашого і приніс сюди, у це безбожне село, віру і впевненість у день прийдешній. Ми віримо, що ти знайдеш у собі сили мужньо сприйняти усі муки за бога, хоч і переслідуватимуть тебе хриstopродавці, як переслідували колись самого Христа і вірних учнів його. Ми справимо вам весілля, поставимо хату, придбаємо усе, що потрібно для сім'ї, і ви станете першими молодятами оновленої секти, взірцем краси і подружньої вірності для всіх молодих, хто увійде до секти після вас. А за вами неодмінно підуть десятки й сотні... Ти розумієш мене? Ми дамо вам грошей, особисто ти очолиш місцевий куш секти, а ні, то через рік-два дозволимо виїхати звідси, забезпечимо безтурботне життя до останньої вашої днини, бо завжди пам'ятатимемо ваш внесок у нашу святу справу. Усе буде! Я лиш чекаю на твою згоду!

Він чекає на мою згоду! Мене аж пересмикнуло від бажання уперіщити його в пику. Здається, я вперше в житті відчув, як це прекрасно — дозволити собі вдарити негідника по зубах. Але тієї миті я ще стримався. Мовчки поминув пресвітера й пішов до хутора. Він ішов ззаду і видихував слова просто в потилицю.

— Ти можеш не вірувати, мене особисто це не обходить. Але зваж, що варто три дні побути віруючим, ніж гібити все життя по будовах за кілька карбованців на день. Ти ж розумний чоловік!

— Іди ти!..

Я повернувся занадто різко, так що ми майже зіткнулися носами. Можливо, між

нами відразу сталася б сутичка, але в цей час втрутився товстань.

— Я ж тобі казав! — гукнув він до пресвітера. — Я казав, що з ним не словом треба! Вертай додому, шмаркачу! Ну?!

Він кинувся на мене, але я на якусь мить випередив його і щосили вдарив у живіт, а коли він скорчився, додав по переніссі. Підскочив другий, то я вдарив і його.

Не знаю, чи молилися вони перед тією бійкою, але молитви їм цього разу не допомогли. Я опам'ятався тоді, коли побачив, що коло мене вже нікого нема. Товстань все ще корчився у траві за кілька кроків від мене. Двоє повідскакували врізнобіч і витирали носи. Тільки Іоанн стояв неподалік і спокійно споглядав усе це, не видаючи ні хви — лювання, ані зацікавленості побоїщем.

Притискаючи пальцем розсічену губу, я підійшов до нього. Наші погляди схрестилися. Не знаю, як би він повівся у бійці, але тоді принаймні видно було, що не злякався. Навпаки, тримався визивно, немов був такою персоною, яку я побоювся б вдарити.

— Ну що ж, — проказав він, запихаючи руки в глибокі кишені штанів. — Я не хотів, щоб все закінчувалося саме так. Але коли вже сталося, то не будемо жалкувати. Лишайся із своєю Софією. Шлях твій вільний.

— А може, заступиш? — розсміявся я.

— Нема рації, — витримував він хорошу міну при поганій грі. — Все одно щасливим ти не будеш. Між іншим, — при цьому він артистично зітхнув, — вона повинна була мати від мене дитину. Від мене!..

Він повернувся і пішов, але не до Ройлянки і не до хутора, а долиною, кудись просто в степ. Троє спільників теж трохи очуняли і, обходячи мене, подалися за ним.

— Від мене, хлопче! — кинув він, озирнувшись. — І не тіш себе якимись там надіями. Це все облуда!

Я мовчки дивився їм услід.

Дитина?! Я чув від людей, що нібито Софія водилася з пресвітером. Але не надавав цьому ніякого значення, бо вважав пліткою, пущеною самими сектантами, аби скомпрометувати її. Але зараз я відчув, що він не збрехав. У нього були якісь підстави для такої заяви.

Незчувся, як геть стемніло. На серці було сумно і тривожно.

31

До Оранчуків того вечора я вже, звичайно, не потрапив. Кілька днів я не хотів нікого бачити і навіть не пам'ятаю, чи перекинувся з кимось бодай кількома словами. Переконаував себе, що з Софією ми вже не бачитимось. Ніякого кохання не було, нема й бути не може. Все це ілюзії. Мені здавалося, що все складалося так просто й легко тому, що це були стосунки чоловіки й жінки, яким добре згаювати час у любовщах. Певно, так само я почувався б зараз і з Оляною, якби тільки набрався сміливості відшукати її ще раз.

Не знаю, до яких би це призвело наслідків, якби десь через тиждень я не відчув, що сумую. Кажуть, що час найкращий лікар. Коли це так, то він лікував мене від злості й

затятості. Але перебороти сум він не допомагав. Я мужньо протримався ще з тиждень, але на більше мене не вистачило. До зустрічі з нею я почав готувати себе спочатку філософськи. Зрештою, що тут такого, що Софія могла мати дитину? Де гарантія, що будь-яка з тисячі дівчат, яких зустрічаєш на вулицях міста, не могла б її мати? Дурниці якісь. Просто мене лютить, що вона була близькою з пресвітером, казав я собі. Але ж тоді вона навіть не здогадувалася про моє існування. Здається, я знайшов шпаринку, у яку міг заховатися від власних сумнівів: "Вона не знала, навіть не здогадувалася про моє існування". Цікаво, як я втішатимуся, коли одного разу виявлю, що став обдуреним чоловіком? Мабуть, зумію знайти шпаринку і в тій ситуації. В принципі, виправдання можна знайти за будь-яких обставин.

У п'ятницю я не втримався і просто з роботи пішов на хутір. Софію я зустрів по дорозі, якраз неподалік тієї долини, де мав розмову із сектантами. Вона теж ішла з роботи, але здалеку помітила мене й зупинилася, чекала.

Напевне, вона здогадувалася, чому я так довго не приходив до неї. Напружено вдивлялася мені в обличчя, а руки склала на грудях, немовби хотіла просити прощення. Кінчики пальців її дрібно тремтіли.

— Це правда, Софіє? — запитав я замість привітання.

Вона захитала головою на знак згоди. Не відпиралася, хоч, звичайно, могла це робити, не образилася за моє запитання, а якось по-дитячому винувато прикинула, і це мене відразу роззброїло і пом'якшило.

Якийсь час ми йшли мовчки, аж поки не опинилися на березі Бу— нарки. Знесилені стебла бур'янів стелилися перед нами жовтим килимом, і ми ступали ним, освітлені блакитним сяйвом місяця. Я відчув, що гублю слова, які хотів сказати їй.

— Знаєш, Софійко, я завжди стримано сприймав балачки про тебе. Ніколи не докоряв, не вимагав зізнання. Намагався увійти у твій світ якомога обережніше, щоб ти не злякалася мене, не мала підстав для сумнівів. Та зараз я хочу, щоб ти сказала правду. Але, може, ти не зрозуміла, що я маю на увазі.

— Я все зрозуміла, — швидко проказала вона, їй, напевне, страшенно не хотілось, щоб я продовжував.

— Але ти не мала її?

— Не мала. Я не можу тобі цього пояснити, — сумно усміхнулась вона.

— Але я чув, що ніби мала.

"Плюну на все, напишу Олянці, перепрошу її, і все буде так, як мало бути", — подумав я, помітивши ту посмішку

— Ми можемо більше й не зустрічатися. Щоб тобі не було погано зі мною. Але бачиш... Я втекла від них. Гадала, що мої страждання залишаться у батьковій хаті. Проте люди винесли їх звідти та й носять слідом за мною.

— Не вини людей, — якимось чужим, непідвладним мені голосом проказав я. — Хоч тепер не вини їх! Завжди виходить так, що у твоїй долі винні усі, окрім тебе. Ти, бач, могла мати дитину, хоч і ненавидиш її батька. І, може, навіть хотіла мати її.

— Дитині передається кров батьків, а не їхня ненависть.

— Це він тобі сказав?

Розмову давно треба було закінчити. Але я продовжував її, керуючись вже не потребою знати правду, а виключно почуттям помсти.

Десь на коморі тужно оплакувала своє вечірнє прозріння сова. Було у її плачу щось від розпачливого сміху і вдовиного голосіння.

Софія сказала усе, що могла сказати, і я не мав права ні винуватити її у чомусь, ані виправдовувати. Тепер я мусив або назавжди забути цю розмову, або ж повернутися і піти геть. Теж назавжди.

Ми йдемо у мовчанні й мороці, вперто тримаючись берега малесенької, майже пересохлої річечки...

32

Вже згодом від людей та й від самого Ілька, батька Софії, я дізнався про всю цю історію значно докладніше. Але з усього, що мені вдалося зрозуміти, по-справжньому вразили мене своєю незвичністю переживання батька, літнього чоловіка, який над усе прагнув мати онука і заради цього міг навіть пробачити доньці ганьбу, яку вона накликала на його сиву голову.

...Ілько сам не знав, яка сила водить його ночами до батькової хати. Удень він проклинає себе за ті мандри. Проклинає і переконує, що це востаннє. Але пізнього вечора Софія виходить поблукати над річкою. Неначе чогось шукає. І тому він незримою тінню скрадається поза кущами і вдивляється у кожен її крок. Так пильно, наче від тієї пильності залежить саме його життя.

Софія сідає на камінь, щоб подивитися на ріку. Але ріки, мабуть, не бачить, тільки чує її злагіднілий нічний клекіт, коли вона треться об кам'яні ворітця, що стримують віками її плін, пропускаючи вузьенькою горловиною, зализаною та позелененою часом. Удень річка ще соромиться свого безсилля перед цим невідомо як вирослим у степу камінням. Але зараз ніч, а ніч приносить лагідність.

Ількові віриться, що Софія прийде на могилу свого сина. То було б добре, якби вона привела його на ту могилу. Тоді вже знатиме напевне, що вона вбивця. Але не вона сама, а й пресвітер Іоанн. То від нього вона чекала дитину. І, коли пресвітер дізнався про це, на кілька місяців зачинив її у хаті Щербанихи. Заборонив Ількові навіть згадувати про неї. Мав казати, що поїхала кудись до рідні. А найліпше взагалі мовчати і молитися.

Софія хотіла сина. І, напевне, мала б його, Ількового онука! Люди нічого того не знають, але ж він знає. Що вони зробили з ним? Куди поділи? Софія клялася, що пресвітер привіз стару знахарку, звідкись аж з Буковини. Вона примусила її пити зілля, а потім сказала, що дитини у неї не буде.

Ілько не вірив тому. Гадав, що онук живий. Тільки пресвітер віддав його комусь із сектанток, а Софію примусив мовчати. Але з часом переконався, що це не так. Якби син був живим, Софія страждала б ще більше. Вони умертвили його. І вона знає, де його могила. Ходить на неї. Але потай, аби ніхто не дізнався про той злочин. Ількові хоч би побачити, де та могила, або напевне знати, що нею стала ріка. То він би приходив

сюди і молився. Спокутував би тут усі доччині гріхи, щоб господь не карав її.

Софія повертається до дідової хати. Йде так, наче не може лишити чогось, проте мусить.

Між тим каменем, на якому сиділа, і берегом, у траві Ілько натрапив на хрестик. Невеличкий такий, збитий одним-єдиним цвяшком. Встромлений був у кам'яний виступчик, на який вітри наносили трохи родючої чорноти, та ще невеличка купка землі була назгрібана Со— фіїними руками.

"Е, то ти, доню, зробила з цієї скелі цвинтар. А де ж сама могила? Чи не ріка? Бачи... Мабуть, сама пішла б до тієї могилки на край світу. Та не знаєш, де той край... От і відай, хто на якому камені оплакує свою молодість. А таких каменів є та є..."

Додому іде довго. Так, аби лиш дійти до світанку, бо тільки світанок дає розраду.

"Може, витесати кам'яний хрестик з того каменя, на який вона ходить?.. Буде вічним. А може, то вона просто молиться біля того стовпчика?!"

Так спливає у роздумах час, і на місці скорботи закорінюється злість на доньку, що знівечила життя, яке він клявся присвятити служінню святому духу.

33

Іноді мені здавалося, що я припустився помилки, сприйнявши своє захоплення Софією всерйоз. З якого дива я забрав собі в голову, що потрібен їй; що, коли перестану зустрічатися з нею, вона знову подасться до секти, скалічить собі життя і взагалі — пропаде? Можливо, вона зовсім не потребує моєї опіки і моєї прихильності? А коли й потребує, то чому клопіт з нею повинен мати саме я?

Це були досить егоїстичні міркування. Бо за ними я шукав якогось засобу до самозахисту. Наші взаємини з Софією виривали мене з плину безтурботного юнацького життя й кидали на бистрину, до якої я ще не звик і яка, одверто кажучи, лякала мене.

Частково я намагався виправдатися тим, що не певен, що наша дружба, а потім і подружнє життя, якщо справа дійде до цього, складеться вдало через отой Софіїн потяг до сектантства. Але якийсь тверезий внутрішній голос немов проказував: "Ти просто злякався. Злякався простоти і несподіваності, з якою втрачаєш своє "вільне парубоцтво". Злякався, що взаємини з нею зайшли надто далеко". Зрештою я й досі не можу до пуття з'ясувати, що все-таки втримало мене. Іноді мені здається, що цим треба завдячувати Ярославові та Магді. Я боявся, що потім так само ніколи не прощу собі втрати Софії, як він не може простити втрату Магди.

Зустріч із Софією так і закінчилася мовчанкою. Вона не виправдовувалася, а я не звинувачував. Ні в мене, ні в неї не було достатньо досвіду для таких розмов. Все мав вирізнити час.

Одного вечора ми всією бригадою подалися допомагати молодятим. Хату закладали на луці, неподалік від обійстя Зінчиних батьків. Треба віддати належне молодим, вони зуміли перетворити це на своєрідне свято. Ніби продовжили весілля.

Зіна зустрічала будівельників біля хвіртки батькової хати і проводила городом аж туди, де всілися за столами сільські музики: два скрипалі і дебелий комірник Савко Щерба з латаним, немовби взятим з музею бубном. Крім нас, там були ще кілька

хлопців з бригади, у якій працював Василюк, та троє мулярів з місцевих.

Поки ми уточнювали, що та як, Степан Сиротюк узяв лопату й відійшов метрів за три від того місця, де передбачалося закласти підмурівок. Ми якось не звернули на це уваги. Музики поспіхом спорожнили чарки й заграли марш, але відразу ж збилися. Лиш після запеклої сварки заграли чардаш. Під музику і сміх ми розбирали інструменти.

— Хлопці, Сиротюк криницю рие! — крикнув раптом Кобзач. — Погляньте, артезіанку, мабуть!

То був жарт, проте я підійшов до Степана і про всяк випадок запитав, чи правда.

— Яка в біса артезіанка? — образився той. — Місцина не подобається. Моріжок якийсь, низина. Трава занадто волога, аж сіль на ній виблискує. Мабуть, ґрунтові води підступають. Поставиш хату, а вона через рік тріщину тобі покаже, і роби що хочеш.

Хлопці, що підходили до нас, одностайно визнали, що Сиротюк має рацію. І ми вже копаємо удвох. Вибрали на чотири лопати, лиш тоді Степан мовив: "Досить. Солончаки. Але до води далеко. — Підняв грудочку землі і лизнув її кінчиком язика. — Таки солонувата. Добре, що поруч узвишся, а то залишилися б без городу. Про сад вже й не кажи".

Ми слухали його і мовчали. Він мав досвід. У господарських справах поруч з ним ми почувалися хлоп'ятами.

І ось тепер навіть незчулися, коли він впевнено здобув серед нас авторитет. Того вечора Степан до чарки не доторкнувся. Не кричав, не командував, проте кожен розумів, що головує на будові він. Швидко накидав розміри майбутнього родинного вогнища, і ми відбили його площину шнурами. Потім гуртом вирили траншею, швидко заклали її гранітним бутом й почали виводити стіни.

Усе йшло добре, ніхто не перечив Степанові у його міркуваннях, і я бачив, що він відчувається щасливим. Лиш коли підходили до нього молодий з молодого, відводив погляд і знічувався. Напевне, боявся пригадувати власне весілля. А може, просто не міг собі простити того, що сказав про Зіну під час нашої розмови.

— Слухай, ти це про криницю що, серйозно питаєш чи лиш так, аби щось сказати? — підійшов він до мене, коли зовсім стемніло, ми припинили роботу й танцювали при світлі вогнища.

— Цілком. При садибі придасться.

— Знаєш, можна й спробувати. Тільки боюся, що в цьому місці вода буде солонуватою. Це б десь отам, на узвишті. Але докопатися до води важко.

— Тоді відкладемо, — відказав я, удаючи, ніби до того й справді запалився ідеєю вирити тут криницю. — Головне — дах над головою.

— Це так, — невпевнено якось погодився Степан. — Криниці найкраще навесні копати. У нас на Житомирщині майже в кожного у дворі своя. Але там земля не та. Викопав на людський зріст — і вже нап'єшся. Тут же — сам бачиш: одна на всю Ройлянку, та й то вода гіркувата. У нас таку й худоба не питиме.

До гуртожитку ми поверталися удвох. Навмисне відстали від гурту, — хоч і не

змовлялися поміж собою, — і йшли повільно, околицями села.

— Сюди б діда мого, — несподівано повернувся Степан до розмови про криниці. — Той, чоловіче, воду нюхом чує. Якось він і по росі, і по ґрунту... Навіть знає, де, у якому куточку села, на якому рівні вода. "Ото, Йване, по підборіддя вибереш і далі у гумових чоботах копай. На третій лопаті по тому матимеш таку, яку Лобунця, мо, й кращу..." Вихилить півлітровий слоїк наливки, "аби вода в криниці святилася", і чапає до криниці другого сусіда. Але, поки вулицею пройде, з кожної криниці пригубить.

— Ти його телеграмою виклич, — чомусь зводжу все це на жарт. — Ходитиме від села до села, і нам при ньому — неначе у бога за пазухою.

— Мені б його розуму хоч соту частку та досвіду... Жарти жартами, а от чомусь зараз багато пишуть про дідів. Та й так, ужитті, придивися до них — адже розумні люди. Мудрі! Освіти не знали, телевізорів у вічі не бачили, а таки зуміли увібрати в себе мудрість. Мені здається, що ми й до сивого волосся доживемо такими ж дурнями, як і зараз. Залиши кожного з нас, грамотіїв і розумників, десь серед степу чи на безлюдному острові. Хто ми й що ми? Жоден не зуміє ні добути вогню, ані змайструвати кам'яної сокири. Набуваємо масу інформації про навколишній світ, але не апробуємо її на досвіді. А наших дідів життя примушувало починати з практики, і вже з неї, з гіркої і щоденної, добувати знання про все, чого торкаються твої руки.

Ми не поспішаємо зайти до гуртожитку, хоч у всіх вікнах світло вже загашене. Сідаємо на лавці біля входу. Дві акації схилиються над нами. Їхні низькі й ріденькі крони видаються нам пошматованим верхом намету. Крізь його "діри" прозирають жовті степові зорі.

Обіперлися головами об кам'яну стіну, зоримо небо й поволі, докладно оповідаємо про своїх батьків. За тією розмовою починаю усвідомлювати, як у мені поступово згасає неприязнь і щезає та недовіра, яку виношував у собі від першого дня нашої зустрічі.

34

Щойно пройшов "курячий" дощ. Миттєвий такий, що ледве встиг прибити пилюку. Але повітря враз стало чистішим, і небо теж немовби змило з себе втому та й тепер розпростерлося над нами чисте і прохолодно-свіже.

Полюбляю таку погоду. Навмисне походив трохи по траві неподалік від гуртожитку, а коли відчув, що черевики геть промокли, пішов вулицею до центру села. Я ніколи в житті не хворів, і вологість в черевиках мене не хвилювала. Ішов, не маючи певної мети, так, куди очі дивляться, і був страшенно здивований, коли, добрівши до автобусної зупинки, побачив Софію. Вона була вдягнена в чорне, підігнане під кожну лінію статури плаття, у якому я її ніколи ще не бачив, а в руці тримала модну сумочку і легеньку кофту. Я відразу зрозумів, що вбралася для міста, але в цьому платті вона здалася мені такою чужою і неприступною, що я завагався: підходити чи ні. Тим паче, що дивилася на мене з холодним спокоєм і байдужістю, ніби уперше бачила, і я не викликав у неї ніякого інтересу.

Вона стояла трохи осторонь гурту, під крислатим кленом. Я прикинув, що навіть якщо вона не захоче розмовляти зі мною або ж відповість щось різке, то обійдеться без

свідків, і підійшов до неї. Я встиг зробити це на хвилю раніше якогось типа у джинсовому костюмі, що крутився поблизу і вже накидав на неї оком.

Привітався. Кілька хвилин стояли мовчки, вдивляючись у далечінь дороги. Мені було прикро усвідомлювати, що вона ось так спокійно чекає автобуса, щоб поїхати з села, навіть не попередивши мене. Що їй байдуже, як я до цього поставлюся, бо помислами своїми далеко звідси і прагне тільки одного: пошвидше вирватися з села. Колись вона прийде сюди з валізкою й поїде назавжди. А я зі своїм сумом і своєю амбіцією залишуся тут, серед степу. Я почувався ображеним і трохи навіть обдуреним у своїх сподіваннях. Поступово в мені визрівало почуття ревності. Я ревнував її до того типа, що крутився неподалік, до міста, навіть до цього плаття, в якому вона була ще красивішою, ніж я міг собі уявити. Я був певен, що міські залицяльники не даватимуть їй проходу. А з її лагідною натурою... Їй отоді я мовив собі: "Дурень. Втратиш її. Елементарно втратиш! І потім проклинатимеш цілий світ..." Під час тієї мовчанки я, як ніколи раніше, усвідомив, що вона потрібна мені. І що ніколи не прощу собі, якщо через мою дурість все полетить шкереберть.

— їдеш до Вадима? — стиха запитав я.

Вона кивнула на знак згоди й опустила очі.

— Ти дуже красива сьогодні. Півміста закохається.

— Просто це плаття...

"Вона й справді така незлостива чи теж боїться втратити мене? — міркував я, скося поглядаючи на дівчину. — Тебе завжди рятує тільки те, що вона має лагідну вдачу. Це таки вдача, бо будь-яка інша вже не раз влаштовувала б тобі сценки..."

— Просто це плаття... — повторив я неоковирну фразу. — Просто це клен, просто це автобус...

— Де?! — схаменулася Софія.

— Зараз буде.

Ми почекали кілька хвилин, і з-за рогу вулиці й справді вигулькнув великий червоний "Ікарус", що йшов рейсом Ізмаїл — Одеса. Але водій зупинив лише на якусь мить, щоб випустити двох пасажирів, і відразу ж зачинив двері перед самими обличчями ройлянчан, що кинулися до нього.

— Просто автобуса вже нема... — меланхолійно показав я, проводжаючи поглядом запилену машину. — Може, лишишся?

Вона заперечливо крутнула головою і запитала:

— Це правда, що тебе перестрівали?

— Брехня.

— Я ж знаю.

— Шпигунка нещасна. Можна вчинити щось, щоб ти не довідалася?

Їй завжди подобалося, коли я починав розмовляти з нею таким жартівливо-обуреним тоном. Це було щось на зразок словесної гри, до якої вона негайно приєднувалася.

Тоді, під час нашої розмови, я так і не признався, звідки довідався про її стосунки з

Іоанном. Тепер вона віддячила тим, що не сказала, звідки знає про ту зустріч. Але для мене це не мало зараз ніякого значення. Я допитувався ради того, щоб якось підтримувати розмову. Але незабаром з'явився автобус, що йшов з райцентру, й аж тоді я з жахом усвідомив, що так і не вирішив, як повестися далі.

Я допоміг Софії зайти в автобус, потім відшукав її поглядом. Ми дивилися одне на одного крізь потемніле скло й обое чогось чекали.

Я не помітив, коли водій вийшов з диспетчерської, почув тільки, як він крикнув:

— Кінчай курити — поїхали!

Я озирнувся. Водій поспішав до кабіни, на ходу запихаючи до кишені путівку, але кричав він, безсумнівно, мені. Нікого іншого біля машини не було.

— Ну, ідеш?! — запитав він вже з кабіни, мабуть, все ще вважаючи, що я один з пасажирів автобуса.

Я мовчки скочив на підніжку, і він негайно зачинив двері. Автобус рушив. Поміж головами пасажирів, яким забракло сидячих місць, відшукав обличчя Софії. Вона так само відшукала поглядом мене і щасливо посміхалася.

"Ну, от бачиш, як все чудово", — з полегшенням мовив я самому собі, нібито зважився на цей крок після тяжких вагань.

35

Оранчуки зустріли нас привітно, Вадим, здається, навіть не здивувався нашому приїздові, хоч, розпитуючи Софію про батьків, увесь час поглядав на мене. Підозрюю, що спочатку він вважав, що я міський і просто проводжав Софію до їхньої квартири. Мабуть, все так і було. Тим паче, що Софія представила мене з великим запізненням, аж тоді, як нас запросили пити каву.

Вадим схожий на свого діда. Високий, худорлявий, з широкими випуклими вилицями й густим розпатланим волоссям, він страшенно нагадував мені селянина, який щойно повернувся з поля і, стомлений, присів біля столу повечеряти. Було страшенно дивно, що потім, сидячи з ним за письмовим столом старовинної роботи, ми говорили не про землю, а про якусь особливу сироватку, цей єдиний поки що засіб ранньої діагностики маловідомої вірусної хвороби, створенню якого він присвячував своє життя. Свого часу Софія розповідала мені про його наукові пошуки, але з її слів я нічого ніяк не зрозумів, окрім того, що колись сироватку виготовляли з крові пацюків, а він запропонував використовувати для цього кров коней. Правду кажучи, таке відкриття здалося мені вельми несерйозним і відразу ж розчарувало в цій людині. Тепер я навмисне звів розмову до його роботи, щоб з'ясувати, чи він і справді талановитий учений, чи просто такий собі лабораторний щур, котрий все життя щось там удосконалює, але нічого путнього з того не виходить. Як не дивно, Вадим не став уникати цієї теми.

— У практиці я вперше зустрівся з цією хворобою в районній лікарні. Привезли відразу трьох малюків. Батьки й дільничний фельдшер вважали, що то звичайнісінький грип. Цю хворобу завжди плутають з грипом і не поспішають звертатися до лікарів, гадають, що треба відлежатись. Та врятувати тоді вдалося лише одного.

Ми сиділи в кімнаті утрюх: я, Вадим і Софія. Дружина Вадима поралася на кухні. У кімнаті панував приємний морок, бо господар увімкнув лише настільну лампу. Так було навіть краще. Я почувався впевненіше, до того ж морок надавав розмові якоїсь інтимної довірливості.

— Лікар мусить бути твердим. А мене смерть тих малюків приголомшила. Є хвороби, що набули сумної слави своєю нещадністю. Як рак, наприклад. Але ця хвороба видалася мені звичайнісінькою до того ж досить рідкою, і моє безсилля проти неї примушувало мене божеволіти від люті. То були дні, які я прожив з гнітючим почуттям провини. Десь у душі навіть почали зароджуватися сумніви, чи за своє ремесло взявся.

Софія слухала його дуже не уважно, все роззиралася по кімнаті, ніби відшукувала щось приховане. Можливо, їй сподобалося умеблювання, і вона мріяла, що колись точнісінько так обставить власну кімнату.

Несподівано у дверях з'явилося дівча. Воно перегнулося через поріг і придивлялося до пізніх гостей.

— Вийди, Марійко, — коротко і вимогливо проказав Вадим. — Тобі час спати.

— Я вже вийшла, — покійно мовила вона, не зрушивши з місця.

— Потім я навчався у Ленінграді, на курсах бактеріологів. А по закінченні пішов працювати до бактеріологічної лабораторії і з першого ж дня почав розробляти новий стимулятор.

Софія взяла дівчинку на руки, але Вадим попросив пробачення і відніс малу до сусідньої кімнати. Софія глянула на мене винувато й посміхнулася. Їй було жаль розлучатися з племінницею, але сказати про це Вадимові не наважилась.

— Зовсім неслухняною стала, — пояснив Вадим, повернувшись через кілька хвилин. — Ну то я вже докажу, коли почав. Словом, ніякого відкриття тут нема. Раніше сироватку виготовляли з крові пацієнтів. Налагодити масове виробництво при таких "донорах" було важкувато. Та і якість сироватки не повністю відповідала вимогам. Вчені давно знали, що для виготовлення цього препарату могла б підійти кров коней. Але тварини не реагували на щеплення, й у їхній крові не вироблялися потрібні речовини. Необхідний був стимулятор.

— Але ж кінь гине! — зауважила Софія.

— Якщо вчасно не розпізнати хворобу, діти теж гинуть. Це єдиний засіб ранньої діагностики, — відказав він гостро і, поглянувши на мене, продовжив. — Компоненти, що входять до стимулятора, були приблизно відомі, а от пропорції їх вмісту — ні. Рік я вивчав математичні методи аналізу. Ще рік пішов на те, щоб вивчити можливі варіанти цих пропорцій. Зрештою віднайшов найбільш оптимальний, тільки й усього. Як бачите, я розповів вам про себе все. І хоч на сьогодні наша розмова закінчується, бо вам час відпочити з дороги, залишаю за собою право поцікавитися і вашою долею.

— Умрете від нудьги. Історії зі свого життя я розповідаю в тих випадках, коли хочу насолити комусь.

— На будови, звичайно, з'їжджаються романтики. А я завжди був сухим раціоналістом. Цікаво послухати вас.

— Я теж не романтик.

— Хто ж тоді?

— Мабуть, належу до якогось прошарку між романтиками і прагматиками.

— Кожному треба мати свою мету, — зітхнув він. Підвівся з-за столу й почав ходити по кімнаті. — Ви не маєте чіткої мети — це погано.

— Боже, невже обов'язково говорити перед сном на такі складні теми? — увійшла до кімнати Ліля, його дружина. — До того ж вони ще зовсім діти... У них обох є чудова мета: стати порядними людьми.

Вона підійшла до Софії й артистично погладила її по волоссю.

— Правда ж, Софійко?

Та мовчки кивнула.

— Минулого разу ти так швидко поїхала від нас, що я навіть не встигла як слід роздивитися тебе. Якщо казати правду, я уявляла тебе зовсім іншою.

— Якою? — насторожилася Софія.

— Ну, як і усіх... — вона хотіла сказати "сектантів", але вчасно стрималася. — Принаймні суворішою і відлюдкуватішою.

"Артистка, — з неприязню підсумував я. — Уявляю, які сцени вона влаштовує цьому мужеві науки".

Буває ж так, що неприязнь до людини зароджується з першого знайомства, навіть з першого погляду. Причому іноді начебто й немає достатніх підстав для цього. Просто зароджується якесь почуття несприйнятливості усього, що пов'язане з несимпатичною тобі людиною, і її товариство стає нестерпним. Саме так склалося у мене з Лілею.

— Гадаю, що їй варто залишитися у нас. Я підготую її до вступу в медичне училище, — мовив Вадим.

Ліля уважно подивилася на нього, і бліде повновиде обличчя її застигло. Видно було, що для неї це було несподіванкою, у Вадима ця думка визріла щойно, і дружина навіть не встигла збагнути, наскільки твердо він вирішив це. Я передчував, що вона ладна була відразу ж відмовити його від цього наміру.

— Я не залишуся, — швидко проказала Софія.

— Даремно, — докинув я тільки тому, що хотілося трохи подратувати Лілю. — На твоєму місці я б залишився.

— Навіщо поспішати з висновками, — мовила Ліля, і жоден з нас не зрозумів, кого саме це стосується. — Ну, я гадаю, на сьогодні досить. А навчатися все-таки треба... — додала по якійсь хвильці мовчання. — Ми з Вадимом обмірковуємо, чим би тобі допомогти.

Ліля чомусь непривітно зиркнула на мене. Невже відчула мою неприязнь? Або ж я так само не сподобався їй, як вона мені. Зрештою це мене навіть розважило. Все одно з дому не вижене, а добровільно ночувати на вокзалі я не збираюся.

— Лишуся біля діда, — мовила Софія.

— Не раджу, — буркнув я.

Ліля чомусь усміхнулася, але те, що вона сказала потім, не стосувалося цієї

посмішки:

— Що ти робитимеш у тому селі? Це поки що весело, поки є молодь. Але незабаром цю вашу систему збудують, усі роз'їдуться, і ти лишишся з дідами. Тобі вже час влаштовувати життя. І викинути з голови божественні дурниці. Вибач, але я не могла не сказати цього.

36

Коли я прокинувся, то виявив, що ми — повноправні господарі квартири. Вадим і Ліля разом з дитиною поїхали до Ліліної матері. Рано-вранці зателефонувала сусідка й сказала, що їй дуже погано. Я дізнався про все це відразу, бо тільки-но одягнувся, як зателефонував Вадим, повідомив, що з тещею вже все гаразд, звичайний серцевий напад, але вони ще якусь годину-другу затримуються, то він просить пробачення.

Я побажав тій жінці остаточного одужання і зазирнув на кухню. Софія стояла біля газової плити і ворожила над яєчнею. Одягнена вона була в закоротке для неї плаття Лілі, поверх якого пов'язала картатий фартушок.

Спершись на одвірок, я кілька хвилин дивився їй в потилицю, але вона так і не відчула мого погляду. А може, просто не хотіла озиратися. Тоді я підійшов до неї і обійняв за плечі.

— Іди вмийся, — сказала вона.

— Не піду.

— Це телефонував Вадим? Що він сказав?

— Що теща здорова. Але я не відчув, щоб це втішило його.

— Багато ти знаєш. Іди вмийся, бо не одержиш сніданку.

— Ти гадаєш, я здатний проковтнути те, що ти наготуєш? Навіть якщо благатимеш — не доторкнуся.

Я почекав, поки вона зняла сковороду, тоді обійняв її і повів до кімнати. Я був щасливий, що ми лишилися удвох у такій прекрасній квартирі і цілих дві години могли робити все, що нам заманеться.

Софія сховала обличчя в мене на грудях і мовчала. Я пестив її, і так ми стояли кілька хвилин, аж поки не відчув, що моя сорочка змокла. Я обережно відхилив її голову. Вона плакала.

— Чого ти?..

— Мені страшно. Я всі ці дні молилася...

— Знову?

— За нас. За тебе... Все це так довго тягнеться, і ніяк не збагнеш, чим закінчиться...

— Молитися за мене — це, як кажуть вчені люди, ідея фікс. Я сам колись хотів відмолити гріхи, але не міг вибрати бога, який би зважився відпустити їх. Хіба що, може, мусульманський. Православний мене зрікся — тугі гадати нема чого.

— Треба було мені мати дитину. І тоді нічого цього не потрібно було б.

Це була дивовижна розмова. Цілуючись у пустій квартирі, двоє закоханих говорили про дитину, до появи якої один з них не мав би ніякого відношення. Софія ніби й не розуміла, як неприємно вислуховувати все це. Зважитись на таку розмову могла лише

жінка, яка або хоче посваритися, або ж прагне змирити тебе з фактом, з яким дуже важко змиритися. Мене так і тягло за язика сказати їй щось в'їдливе, і я сказав би, якби це була не Софія. Моє філософське кредо: бути над дріб'язковостями життя — не витримувало перевірки практикою. Я просто втрачав здатність відрізняти дріб'язковості від речей вагомих, і мене поступово, але вперто поглинали не знані раніше почуття. Мабуть, це почуття чоловіка, який вже відчув себе сімейною людиною і тепер вчиться розуміти, прощати і кохати, тамуючи в собі будь— які прояви, що могли б зашкодити родинному життю.

— Софіє, давай залишимо яєчню гостинним господарям і поїдемо в передмістя, до дитячого будинку. Поснідаємо по дорозі.

— Дитячого будинку? — здивувалася вона.

— Так. Тільки пошвидше. Поки ми відшукаємо його, мине багато часу, а ввечері потрібно від'їжджати. Переодягайся.

Це була щаслива думка. Уявлення не маю, як би я мав закінчити цю сцену, якби не вона.

Цей заклад був за якихось п'ять кілометрів від Одеси, і ми дісталися до нього на першому ж таксі, яке нам вдалося зупинити. Серед старого саду стояло кілька різнотипних будівель, між якими пролягали акуратно підметені, обкладені вибіленою цеглою доріжки.

— Ні, правда, чому не приїхав Федя? — питає Костик уже втретє, і я брешу, що Федір у відрядженні, хоч у кишені в мене свіжий номер газети з нарисом про його подвиг. — Його послали на завод залізобетонних виробів. А я у місті випадково. Заскочив на хвилинку провідати.

— Де цей завод?

— В Ізмаїлі, — відповідаю, нітячись під його недовірливим поглядом.

Софії не подобається, що я брешу Морщиться за кожним моїм словом, а щоки спалахують рум'янцем, відвертається.

— Як тобі живеться тут? — втрутилася нарешті, дістаючи з сумочки невідомо коли й де куплений дорожній пакетик із цукерками та яблуком.

— Добре, — сухо відказав Костик, не глянувши на гостинці. — А коли він звідти повернеться?

— Через тиждень, — кажу.

Я чекав зустріти маленького худорлявого хлопчину в поношеній одежині й викривлених черевиках. Таким завжди поставав у моїй уяві вихованець дитбудинку. Але переді мною добре зодягнений п'ятнадцятирічний здоровань із великим опуклим чолом і надто серйозними, як на такий вік очима. Про таких у книжках пишуть, що їхнє обличчя світиться розумом. І тепер я розумію, чому вихователька, що проводила нас, кілька разів натякнула, що Костик — хлопчина вільного поведження і до того ж страшенно зазнався. А все через те, що деякі вчителі захвалили, видаючи його мало не за вундеркінда.

Ми пішли до парку. До найвіддаленішого його куточка, де нидів під жабуринням

малесенький ставок і куди не сягали голоси Кости— кових однолітків, що працювали на городній ділянці.

— Ви — чоловік і жінка? — несподівано запитав хлопчина.

— Ще ні, — відказав я.

— Федя теж має дівчину?

Ми з Софією презирнулися і майже одночасно відповіли:

— Має.

Костик ледь помітно усміхнувся і хитнув головою.

— Я так і знав. Я запитував про це, а він написав, що не має. Передайте йому, що надалі усі його гроші переказуватиму назад. Я не маленький, а йому вже час женитися. Фотоапарат купив, у Софіїв— ський парк групою їздили, математичну бібліотеку придбав... Зароблю — поверну до копійки.

Сіли на лавку. Софія розірвала целофановий пакуночок і поклала Костикові на коліна.

— Математикою захоплюєшся? — ніби між іншим поцікавився я.

— Трохи.

— А вихователька казала, що збираєшся їхати на Всесоюзну олімпіаду.

— Правду казала, — визнав Костик.

— У тебе що, хтось із батьків математиком був? — бовкнув я, хоч дав собі слово не згадувати про батьків. Ні про його, ні про своїх. Взагалі не вживати цього слова при зустрічі з ним.

Костик зустрів це, як належить чоловікові. Сказав, що його батьки були кравцями. Навіть працювали разом в ательє. І загинули тежра— зом: під час авіаційної катастрофи. Він показав усе це надто повільно, тамуючи хвилювання, і відразу ж звів на інше. Запитав, чи Федір збирається заїхати до нього хоч коли-небудь.

— Звичайно, збирається!

— Андрію, перестань, — не витримала Софія.

Ще трохи, і вона сказала б Костикові правду, але я випередив її.

— Не втручайся, будь ласка, у чоловічі розмови, — напівжартома, напівсерйозно сказав я, бо тут уже було не до жартів.

Потім ми блукали стежинами парку. І Костик говорив про те, що вихователька сказала правду. Його знайомили з професором Одеського університету, доктором фізико-математичних наук. Після тієї розмови з ученим до нього навіть менше прискіпуються вчителі літератури, хоч вони вважають, що усе навчання слід звести до зазубрювання віршів.

— А ти чув коли-небудь про Вадима Оранчука?

— Математик?

— Медик. Але користується методами математичного аналізу. Навіть розробляє їх стосовно біологічних досліджень.

— Він живе в Одесі?

— Так, і цього разу тобі знову пощастило: перед тобою його двоюрідна сестра Софія

Оранчук.

Я не сподівався, що це справить на хлопця таке враження. Він вхопив обох нас за руки й поглянув у вічі одному й другому поглядом благаючого.

— Познайомимо, — великодушно запевнив я, бо не бачив ніяких перешкод до цього. — Я особисто використовувати знайомство з ним не збираюся. На уроках математики почуваюся, як циган у церкві.

— Сьогодні? — втішився Костик.

— Сьогодні неможливо, — відповіла за мене Софія і погладила його по голові так ніжно, що у мене зблиснула підсвідома іскра ревнощів.

— Може, через тивдень-два, — додав я. — Коли знову виберемось до міста.

Костик болісно посміхнувся і відпустив наші руки.

— Федя сто разів обіцяв! А прислав гроші...

Я побачив, що на очах хлопця, який ще хвилину тому видавався мужнім п'ятнадцятирічним мислителем, виступили сльози.

— Ну, то як вам наш Костик? — наздогнала нас вихователька вже за садибою.

— Він перевершить Ейнштейна, — зло відказав я. — Раджу викрасти чернетки: знадобляться, коли виступатимете зі спогадами як учителька генія. Як-не-як, докази...

37

— Чому ти не сказав йому правди?! — запитала Софія, коли ми сіли в приміський автобус.

— Ти ж бачила, з якою надією він чекав відповіді...

— Але ж усе одно довідається. Може, сьогодні ж.

Я погладив її так само ніжно, як вона щойно гладила Костика. Але Софія вже знає, що гладжу її щоразу, коли від мене вимагається відповідь.

— Ні, ти відповідай!.. — наполягає вона. — Може, ти й мене так само обдурюєш!..

— Тебе ні. Хитрощі щодо тебе я приберігаю на потім. А він нехай поживе ще якусь днину щасливим.

38

Не сподівався, що Вадим виявить таку впертість, коли ми зібралися їхати. Він демонстративно замкнув двері і сказав, що або підемо посидіти десь у кав'ярні, або ж він просто не випустить нас за поріг. Збагнути не можу, навіщо йому цей клопіт, але зрештою він переконав нас, що їхати з міста увечері безглуздо. Саме увечері й варто блукати ним. А поїхати можемо вранішнім автобусом, й о пів на восьму вже будемо на місці. У ранці я стаю страшенно лінивим, то уявлення не мав, як можна буде зігнати мене з ліжка о п'ятій. Проте опиратися далі було безглуздом, я пристав на пропозицію Вадима, і ми подалися до якоїсь кав'ярні.

З моря найшов туман. Такий густий, неначе пізньої осені. Місто розчинилося в ньому примарливими силуетами будівель. І ми пливли поміж ними серед розмаїття реклам. Повз блакитні вітрини і вологі намети молоденьких кленів, що виринали просто перед нами, неначе загублені серед хвиль прибережні буйки, що позначали фарватер.

Потім сиділи за дубовим столом. Лавки мені не вистачило, то я примостився на стилізованій під пивну бочку колоді і чомусь був страшенно задоволений, що дісталася саме таке місце. Туман заходив і сюди. Змішувався з димом. Відтак утворювався фантастичний морок, у якому розгарячіло нуртувала мелодія скрипки.

Я поволі хмелів. Від коньяку, від кави, від запаху Софіїного волосся. Раз по раз поглядав на неї, і мені ставало дивно, що вона поруч, тут, серед гамору і мороку, весь час посміхається, ніби все життя тільки й мріяла посидіти за цим столом, та й тепер почувається щасливою, що мрія збулася. Напевне, я здавався подружжю Оранчуків кумедним. Зрештою як і всі закохані, коли споглядаєш їх збоку.

Ми з Вадимом говорили про зрошувальну. Він знав, як вона потрібна степові, і, наскільки я зрозумів, був у курсі всіх справ на будові. Потім зайшла мова про англійського вченого, його колегу, вже й не пригадую, як його ім'я. Той вичитав про стимулятор Оранчука в міжнародному бактеріологічному журналі, але зацікавив його не так сам препарат, як методи математичного пошуку, і він просив поділитися досвідом. Проте це не так просто, як йому здається.

— Коли ви від'їжджаєте? — запитала Ліля.

— Як умовилися — вранці.

— Могли б і прогуляти один день. Хіба в місті вам не подобається?

Здається, вона вирішила остаточно переконати нас у своїй виключній гостинності. Але я у неї не вірю.

— Суспільство нам цього не пробачить.

— Який суспільно свідомий молодий чоловік! — вигукнула вона. — А чому, власне, ви не подаєте документів до інституту? Політехнічного чи будівельного. Народного господарства — на крайній випадок. Ви ж закінчили технікум.

— Не вийде з мене інженера, тому й не подаю. Економіста — теж. Так, напівфабрикат.

— Що ви, змовилися? Що за дитячий підхід до життя? Кого це цікавить: вийде з вас інженер чи ні? Ви що, вважаєте, що на інститутських лавах сидять генії? Природжені інженери? Інтелектуали?!

— З мене вийде чудовий механік. Це я знаю точно. Люблю порпатися в машинах. Але терпіти не можу креслень.

Мені важко пояснити це сторонній людині, але я казав правду. Може, з мене й вийшов би колись поганенький інженер. Але тільки поганенький. Ще пам'ятаю, з якою відразою сідав за креслення та розрахунки у технікумі. Усе, що стосувалося теорії, було для мене карою господньою. Та й чому всі механіки повинні іти до політехнічного, а муляри до будівельного? Звідки братимуться тоді майстрові?

Я не збираюся доводити це Лілі. Просто хочу переконати її, що не позую. Це мої міркування, і я керуюся ними.

— Я ніколи не погоджуся схвалити ці ваші вчинки, — вела своєї Ліля. — Беріть приклад з Вадима. Між іншим, за фахом він гінеколог, і у нього вже була написана кандидатська з гінекології. Але захищав він роботу з вірусології. Ви хоч уявляєте собі,

що це означає? А зараз зацікавився психотерапією і, можливо, за рік-два опанує усю найважливішу літературу в цій галузі... Тому Вадима я розумію завжди. І зроблю все, щоб він спокійно міг працювати.

— Чому ж тоді не працюєте над кандидатською ви самі? — ущипливо запитав я. — Адже ви музикознавець.

Ліля не чекала такого запитання, бо раптово замовкла і знизала плечима.

— Зараз працює Вадим. Йому потрібно реалізувати свої можливості, а це залежить від мого ставлення до нього... Ви цього ще не розумієте...

"Свята мадонна при генієві", — подумав я і непомітно потис руку Софп. Якщо слухати Лілю, то Вадим звичайнісінький кар'єрист від науки. "Це залежить від мого ставлення!.. Ви не розумієте!" Не дочекається, бідна, коли стане дружиною доктора наук.

Десь у душі я усвідомлював, що не маю права на такі висновки, але у цю мить "мадонна при генієві" викликала у мене роздратування, і я не бажав стримувати себе.

39

Ще палить сонце, і суховії висотують вранішню вологу, а вижов— кле листя кукурудзи вже тріскається й опадає на зчерствілу землю, і птахи злітаються у зграї, як то завжди наприкінці літа.

Отакої передосінньої днини ми проводимо випробування чергової ділянки. Спочатку все ніби йшло добре. Але коли ми вже були переконані, що завтра можна братися за інше відгалуження системи, раптом пролунав крик Степана. Він чаклував біля однієї з труб, на дні траншеї, і цей крик не обіцяв нам нічого втішного.

Ми підбігли. Степан сидів на величезному камені, що прозирав із землі якраз біля труби, немов несміливий паросток гори: вип'явся та й відразу ж засох.

— Степан захотів пити, — спокійно говорить Сиротюк. — Зомлів від спеки.

— Це, мабуть, ти зомлів! — кричу. — Якого дідька тішишся!

Одна з труб не витримала. Вода нуртує біля розриву, фонтаном викидається на землю і щезає у розпечених тріщинах.

— Доведеться міняти трубу, — сплюнув я. — А все ж було чудово.

— Завтра їх ще десять трісне, — негайно "заспокоїв" мене Степан. — Вони там, на заводі, гадають, що це їм макарони: абияк зліпи і пошвидше за ворота.

Степанові чоботи обмиваються пінявою каламуттю. А змоклі ноги вже збіглися малесенькими попелястими зморшками, й він сушить їх на камені. Василь Нестерак, що збирався зняти увесь ритуал випробування, тепер поспіхом фотографував фонтан води й босоногого Сиротюка.

Мене дратує, що обидва вони сприймають усе це як жарт. Ніби не бачать, що справи кепські. Але чого я, власне, хочу від них? Щоб рвали на собі волосся?

— Що тут у вас діється? — несподівано чую стривожений голос Крижняка.

— Майже нічого, — відповідаю.

Начальник ділянки зіскочив у траншею, підійшов до мене і став поруч.

— Довго так стоїш?

— А що? Не витримала он...

— Так чого ж ти чекаєш?! Поки водою розміє усю "подушку"? І тоді нагрібатимеш її руками? Чому не подав знак, щоб перестали нагнітати воду?!

— Зараз...

— Зараз уже й без тебе все зроблено! Здогадалися. Останнє витікає.

Минович сів на трубу й запалив цигарку.

— Вже другий випадок такий, — буркнув він. — Через якихось бракоробів перед кожним випробуванням тремтиш. Кореспондента від дільниці відганяєш, бо, окрім фейлетона, писати нічого.

Кожне слово він промовляє так, мовби винні у всьому ми самі. Я відчуваю це й очікую слушного моменту, щоб заперечити. Хоч добре знаю, що це безглуздо. У мене такий же настрій, як у нього, і я теж готовий клясти увесь світ.

— Та витягни ти чоботи з болота! — несподівано спалахує Криж— няк і визвіряється на Сиротюка. — Чого розсівся, як стара баба?

Проте Степан не звертає на нього уваги. Замислено дивиться собі на ноги й мовчить. На його місці я, мабуть, поведився б так само. В обід водій привіз йому лист. Поштарка передала, бо знала, що Сиротюк чекав на нього все літо. Хвилин десять він мучив Степана, вимагаючи, щоб танцював, але той вирвав конверт, на очах у всіх розпечатав, і звідти випала фотографія малого пузання. Степан здивовано зазирнув у конверт, але там не було більше нічого. Навіть зворотний бік фотографії виявився чистим.

Степан розгублено подивився на нас. Ми на нього...

— Ну, що тепер скажеш? — запитав він, коли ми лишилися наодинці. Запитав майже глузуючи, як то людина, яка нарешті знайшла переконливе пояснення й виправдання своїй п'ятиці, відлюдкуватості й ще чомусь затаєному. — Тепер все розумієш?

— Ага... Нагадує тобі про сина.

— Вона знущається наді мною! Що, не можна написати хоч слівце?

— Яке саме?

— Що ти корчиш з себе дурника?

— Ні, правда, що вона мала написати тобі? По-моєму, фотографією вона сказала все, що могла.

— Які ви усі чуттєві натури, — насмішкувато проказав Степан, — як ви усі все розумієте з півслова! Жити межи вами моторошно...

— А ти їй написав?

— І не повинен був!

— Хто це визначив: що ти повинен, а що ні? Я не вірю, щоб вона зраджувала тебе. Їй просто набридло лежати в одному ліжку з п'яницею і не чути від нього нічого, окрім запаху перегару.

Сиротюк розкрив був рота, щоб заперечити, й аж тоді, здається, до нього дійшов справжній зміст моїх слів. Він зрозумів, що увесь цей час я не вірив його скаргам на

дружину і вважав їх звичайними плітками.

Тепер він замислився над тим посланням, над усім, що впливало з цієї події.

— Слухай, ти лаятись умієш? — запитав мене Крижняк.

— Відносно... Є потреба?

— То послати б когось на той завод.

— Листа написати.

— У листі всього не випишеш. Живим словом треба. Живим, розумієш? Але я знаю, ти не зможеш.

До вечора ми ще встигли замінити трубу і дільницю здали. Я таки переконався, що хлопці з бригади якраз не дуже й нервували, але справа не в байдужості. Просто з'явився досвід. Ми навчилися спокійно сприймати невдачі. І не псувати один одному нерви, а по— швидше шукали виходу. Я не помітив, коли це прийшло, але психологічний мікроклімат у бригаді змінився на краще — це точно. Коли згадую, що незабаром доведеться розлучатися, стає прикро на душі. Навіть трохи страшнувати.

До гуртожитку я повертався в якомусь невизначеному настрої. Як то завжди буває, коли після невдачі настає заспокоєння.

На превеликий подив, на мене теж чекав лист. Це написав Ярослав Любич. Я зважився на листівку до нього, але ні про що не розпитував. У ній я вказав свої координати. Так, про всяк випадок, а раптом захоче написати. І він зрозумів мене. Відповідь його теж була коротенькою, на сторіночку. Але на ній він умістив саме те, що мене найбільше цікавило. Написав, що надійшли відповіді з трьох архівів. Можна доходити висновку, що в загін "хортів", окрім нього, нікого не засилали і що в списках завербованих до загону службовців поліції значилася лише одна жінка — дружина поліцая. Значить, Магди це не стосувалося. Та, друга, справді була в загоні. Але в той же час в захоплених архівах поліції збереглося донесення командира "хортів", у якому вказувалося, що він відмовляється від експерименту з якоюсь "Ластівкою" і мусить знешкодити її, бо є дані, що вона дізналася про справжнє призначення загону і шукає потаємних зв'язків з партизанами. Якщо "Ластівка" — Магда, то дещо прояснюється. Але від цього йому не легше. Крім того, він повідомив, що знає одного журналіста, який вивчає історію партизанського руху на Поділлі і має деякі відомості про "хортів". Можливо, він знайшов щось і про Магду, чи як там звали ту жінку насправді.

— А тобі теж пишуть? — поцікавився Степан, помітивши, що я замислився над листом.

— Так, хоч і рідко.

— Щасливий. Тобі принаймні все пишуть по-людськи, словами, а не мовчанням.

— Писати Ларисі я за тебе не збираюся, — відказав я. — Доведеться братись за це самому. Але щоб написано було по-людськи.

— Уявляю, яким будеш нудним, коли станеш батьком, — зітхнув той. — І почалося це в тебе зовсім недавно, на моїх очах.

— Це тільки полегшує нам розмову.

Знайомства з людьми подеколи набувають несподіваного, навіть іноді трагічного продовження. Якось вранці, щойно ми стали до роботи, на дільниці з'явився Крижняк. Бліде зіжмакане обличчя його виказувало втому і неспокій.

— Сідай в машину і їдь у Прилиманське до Ізбапіа, — мовив він. — Я побуду тут за тебе.

— Що сталося?

— Вмирає старий. Щойно повернувся з лікарні. Спочатку все було ніби гаразд. А оце всю ніч зовсім погано... Каже: "Нехай навідається. Розмову не закінчили". Ви знайомі з ним?

— Трохи, — розгублено відказав я, бо не вірив, що в такому стані Ізбаш міг згадати про мене.

У нас вже з'явився новий кранівник, і я міг спокійно лишити бригаду на Крижняка. Або й на когось з хлопців. Та тієї миті мене це, власне, й не турбувало.

"Розмову не закінчили..." — пригадалося мені вже в машині. Я здогадувався, що Ізбаш мав на увазі нашу розмову про Бунарку — річку, яка протікала через Прилиманське. Це історія, про яку, напевне, слід було б розповісти окремо. Але я лише перекажу її кількома словами. Стараннями Ізбаша вдалося віднайти кошти і залучити хлопців з "Ду— найводу", щоб прочистили річку, виклали ту її частину, що пролягає центром містечка, бетонними плитами і перегородили водорозділь— ними щитами, як то робиться на каналах, щоб підтримувати рівень води. При всіх тих роботах голова райвиконкому припустився зловживання. Бо, звичайно ж, таких коштів на річку ніхто не виділяв. Він використав гроші, які мали йти на загальне впорядкування містечка. За це його було покарано, проте Ізбаш сказав з цього приводу слова, які знає тепер у містечку кожен: "Догану все одно рано чи пізно знімуть, а зняти плити з берегів уже не наважиться ніхто". Він мусив вдатися до такого зловживання, бо поки дійшла б справа до будівництва міста — а це років десять, не менше, — Бунарка щезла б так само, як щезли у цім степу десятки інших річок. Проте старий не втихомирився й на цьому. За містечком пролягала долина, яка колись була річищем. На думку Ізбапіа, вона була нижче рівнем, ніж Когильник. Вододілом між Когильником і тією щезлою річкою був невеличкий пагорб. Варто було розрити його, щоб Когильник поніс свої води долиною аж до того місця, де змертвіла ріка впадала колись у Бунарку. Таким чином містечко виявилось б на берегах чималенької річки. Щоправда, на все це потрібен був дозвіл відповідних інстанцій і знову ж таки — копії. Але Ізбаш не втрачав надії, що врешті-решт вдасться здійснити і ці плани.

Я не уявляв, як поводитимусь біля вмираючого і про що говоритиму з ним. Але хотілось доїхати якомога швидше.

— Добре, що ти встиг... — мовив Ізбаш по тому, як я хвилин двадцять простояв над його ліжком. Він казав це не розплющуючи очей, так, ніби я йому примарився.

— Значить, усе добре: видужуєте, — невпевнено якось проказав я, не знаходячи інших слів.

Він розплющив очі. Вони зблиснули ледь помітною втіхою. Але той зблиск відразу

ж щез. Натомість на лице найшла скорботна маска болю і приреченості.

— Я говорив з хлопцями про наш план. Вони згодні попрацювати у вихідні...

— Якби хтось волів викарбувати на хресті мої муки, — не дослухав він мене, — то написав би, що під ним лежить чоловік, який не мав сина і тому завжди почувався самотнім... Вибач, стара, — ледь торкнувся руки Віри Семенівни, яка сиділа біля ліжка. — Але що вдієш, як правда...

Лікар, одноліток Ізбаша, сидів за столом. Сиву голову підпер долонями, а на очі уже набігла сльоза. Він уже, мабуть, знав, що врятувати Ізбаша не вдасться, випробувано усі засоби, і він не лише безсилий, але й зайвий тут.

— Молодому не годиться бути при вмираючому, — проказав Ізбаш. — Ти вибач мені мою слабкість. Ти мені одне скажи: вода скоро піде?

— Через тшвдень, — відчуваю, як горло мені стисло спазмою. "Невже він вмирає? — запитую себе, боячись звести на нього погляд. — Вмирає отак, при повній свідомості, розмовляючи зі мною? Може, він просто заслаб? Адже він старий, а старі часто хворіють".

— Від людини нічого не лишається. Після неї мусить щось залишитись... от у чім річ...

"Чому коло нього лише цей лікар, який вже змирився зі смертю і навіть не сподівається чимось зарадити? Чому він не в лікарні, де під руками ліки й усіляка там апаратура?"

— Вийдіть, — увірвав моїм роздуми тихий, але владний голос лікаря.

Аж тепер помічаю, що Ізбаш знову стулив повіки.

Через кілька хвилин лікар вийшов до мене у сіни і тремтячими пальцями видобув з кишені цигарку з хати долинув зойк.

— Він усе знав. А я — тим паче... — просто сказав лікар. — Він хотів, щоб усе це сталося вдома, бо лікарня змучила його. Ми з ним виростили разом. І життя прожили...

Він кілька разів затягнувся, викинув цигарку й, кивнувши мені на знак прощання, повернувся до кімнати.

У цей день я втрачав другого товариша, щирого друга. Яке значення має вік, якщо людей тягне одне до одного? Але чомусь і після смерті Федора і зараз у душу мою разом із жалем не закрадається зневіра і я не переживаю хвилини, коли усе раптом видається нікчемним і дріб'язковим. Може, десь у свідомості моїй у цей час міцно вкорінюється розуміння того, що смерть — теж часточка життя.

41

Мабуть, я катастрофічно швидко старію. І старять мене не роки, а вир життя, який я осягаю все проникливішим зором. Раніше я жив мріями, фантазіями і чеканням. Навколишній світ бачив таким, яким бажав його бачити, а ступінь його привабливості залежав від мого настрою. Я вперто намагався зберігати незворушність і бадьорість за будь-яких обставин і тому сприймав життя у світлих тонах. Я намагався пізнати секрети сприймання життя, а не секрети його творення.

Смерть Ізбаша, його справи раптом примусили мене замислитися, як багато в

цьому степу такого, від чого залежить моя доля, і такого, що залежить від мене...

Сьогодні, як завжди, вирушив проводити Софію. Довгий час йшли мовчки, і я все не наважувався сказати їй про свій намір. Лиш коли ми поминули долину й опинилися десь на півдорозі до хутора, рішуче взяв за руку й звернув зі стежки на путівець, що вів до сусіднього села.

— Куди це ми? — стурбовано запитала Софія.

— До батьків.

— Не піду.

— Знаю, що сама не підеш. Ідемо разом.

Цей аргумент вплинув на неї, бо перестала пручатися і пішла за мною.

— У діда мені краще.

— Я не збираюся лишати тебе там, — відповів я, мовби мав справу з малою дитиною. — Але час поговорити всім разом.

— Вони проженуть нас, і на цьому вся розмова закінчиться. Ти забув, що вони сектанти.

— Вони такі ж люди, як усі ми, спробуємо вирішити з ними усе по-людськи.

Невдовзі ми дійшли до хати Оранчуків. Зайшли, привіталися. Для старих наш візит виявився повного несподіванкою. Кілька хвилин вони стояли перед нами зацікавлені від подиву і навіть не запросили сісти. Потім першою опам'яталася мати. А старий ще довго не промовив ані слівця. Сидів на лаві, немов задерев'янів.

— Аякже, — мовив по тому, як ми просиділи з півгодини, але не до нас, а так, ніби промовляв до цілого світу. — Пішла!.. У замордований світ пішла...

Ще якесь прикре слово мало вирватися йому з вуст. Проте Оранчук — чук стамував його, хоч нервові корчі перебігли обличчям і застигли на нім зморшками.

Повернувся на лаві так, аби не бачити старої.

Погляд його упав на сіру стіну й загубився на її просторовиську, мов на прибитій пилом толоці.

— Та й кому що скажеш, як бог не слухає за гріхи, а дитина зраджує на вірі? Кому поскаржишся, до чийого тину притулишся? Грішити все солодше: та й пішла, пішла...

Софія сидить поруч матері. Обняла її за плечі, голову поклала на груди й злякано поглядає то на мене, то на батька: з острахом чекає, чим закінчиться наша зустріч.

Стара зовсім спокійна. Її так заспокоїла ніжність блудної доньки, що мені здалося, ніби ось-ось зійде зі свого місця і засновигає кімнатою, запрошуючи усіх до столу, бо так завжди поводить ся моя мати. Незалежно від того, хто і з яким наміром завітає до нашої хати.

Але Ілько замовк, то стара лячно дослухається хатньої тиші. Зітхнула. Але стиха так, аби не порушити сторожкої німоти.

— Не кляни її, Ільку, — мовила по якійсь хвилі. — Чого маєш клясти рідну дитину? Як ти собі віруєш, то віруй. А вона вже нехай так, як усі...

— То ради кого я молюся?! — визвірився на неї Ілько. — Ради свого спасіння?! Я на війні про тих святих не чув! Всю перейшов від початку до кінця! Нікого й нічого не

боявся. І тепер не боюся. Ні людей, ні бога! То я за неї, за її долю!..

Від Софії я уже знав, що кривдить стару рідко. То ладна визбирувати по краплині лагідності у вуркотливому басі Ілька, у незграбних руках, коли поправляв на ній теплу хустку, аби не змерзла, як ітимуть до Прилиманського на молитву Навіть у крижаному його погляді.

Лиш мовчання його боялася завжди.

— То ви мене за смітюха у хаті маєте, га?! За тремтливу бабу? Пекла боюся? Мук? Чорт-т-а-а!!! Плювати я хотів на ваші молитви! Плювати! Нехай під вами земля розверзнеться і ви западетесь у неї разом з усіма молитвами, гріхами і праведностями! Не вірую і не молюся йому більше! Не молюся, о!..

Гримнув дверима, аж дрібно затремтіли шибки, а від причілка відвалився кусок глини, упав на підлогу.

Я вийшов услід за ним, бо знав, що тільки тепер, коли він лютий на самого себе, можна розпочати справжню розмову.

Власне, я вже все сказав йому. Що хочемо побратися. Що так вирішили і так буде, тільки прикро, що батько-мати лишаються осторонь нашого свята. А він нічого не відповів. І стара теж промовчала, чекала на перше слово господаря.

— Цей степ одвіку був таким! Бо таким мав бути! За гріхи, за нескінченні війни, що точилися на нім, за кров людську випало йому і виссало з нього останню живицю. А вони поз'їжджалися з усього світу і гадають, що принесли йому рятунки! Зневір'я несете, безбожництво! Таке, як принесли мені. І вона, моя донька, пішла межі них! Щоб ти не діждалася тієї води, як ти осоромила мене на все село! Аби напилася її і спухнула!..

Мені хотілося вдарити цього чоловіка межі палаючі очі. Вдарити так, щоб він захлинувся власного люття. І я вдарив би його, якби він не був батьком Софії. І якби на цьому світі усе можна було вирішувати кулаком.

А так я видобув пачку цигарок, до яких з легкої руки одеської кіоскерки я таки призвичаївся, і простягнув йому, підсунув під самий рот.

Якусь мить бездумно дивиться на мене. Потім з силою вириває пачку і тремтячими коцюрбами вигрібає дві цигарки. Одна впала йому до ніг, другу втулив межі губи і відразу ж підніс запальничку.

Так ми й стояли, спершись на тин. На межі денної задухи і вечірньої прохолоди, на межі люті і примирення, віри і зневір'я.

Десь заграли музики.

Глухий бубон безжально руйнував, ритм бессарабської мелодії і бив з важким придигом, немов на сполох.

— Де ви воювали? — запитав я, щоб підтримати у нім безстрашшя фронтовика, про яке він щойно згадав.

— На Бузі, Дністрі, Дунаї!.. — зло вимовив він.

— Мій батько теж.

Старий щось мугикнув у відповідь і, не знаючи, куди подіти свої руки, похитав

тином, ніби випробовував його міць. Напевне, зараз він відчував ніяковість, яка з'являється завжди, коли минає люті і надходить час миритися з людиною, якій ти щойно зичив лиха.

— Ну, й де він зараз, батько твій?

— На Прикарпатті. Село є таке — Беркути.

— А з Софією що? — запитав, відводячи погляд.

— Хочемо справити весілля, — і по невеличкій паузі додаю:— Якщо ви не проти. Втім, навіть коли й заперечуватимете...

— По-теперішньому?

— Без вінчання, звичайно.

— Я тебе до церкви не жену, нехристе! Але на такому, як ви недавно справляли, будеш у своєї доньки гуляти! І хату ставити не дам. Он, хоч волами заїжджай.

Старий ще бурчав і лаявся. Але за цим уже не крилася затятість сектанта. Батько казав би те ж саме. Тільки після кожного слова вставляв би: "Лобуряко!"

В Оранчукові заговорив батько. Мій і Софіїн. Є у них щось спільне. Та не щось, а цілком конкретне. Страх, що хоч якоюсь мірою поступляться народним звичаєм або дадуть змогу сусідам запідозрити себе в тому, що не є батьками своїх дітей.

А як музики замовкли, старий пригадав, що то весілля. Друге весілля за цей рік, хоч на селі одвіку женилися пізньої осені, як поле зчорніє від дотів і виграє вино.

І ми ще довго стояли удвох і нетерпляче чекали заблудлої межі келихами весільної мелодії.

Останньої мелодії цього літа.